

■ ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

(կենսագրական ակնարկ)

■ ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

(դասնություն և գաղափարախոսություն)

Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան 2002 թ.

Աժխատաստիրութեանը՝ ՄՈՒՇԵՂ
ԼԱԼԱՅԱՆԻ

**«Աղբէլ ու գործէլ միայն այն բանի համար,
որի համար արժե մեռնել, եւ մեռնել միայն այն
բանի համար, որի համար արժեք աղբէլ»:**

Գ. ՆԺԴԵՅ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

(կենսագրական ակնարկ)

«Աղագադադ տասնամյակը Դիոգենեսի տես լաղտեր վերցրած տեսք է րրրե մեր ներկա դարի տասնությունը, որ գտնե այն գաղափարական գործիչներին, որոնց գործը նմանվում է հին հեփաթների դարու հերոս-ների գործունեությանը: Հայ ներկա իրականության մեջ աղագադադ անաչառ տասնամյակը շատ էջերին կգտնի, որոնց անունը արժանի կլինի հավերժացնելու... Անուշուս ու անկասկած, դրանց թվում կլինի եւ Գարեգին Նժդեհի անունը...»

«Սյունիք», Գորիս 1920թ., թիվ 7

Հայոց տասնության ալեծուփ օվկիանում, մեր նվիրական հերոսների շարքում, իբրեւ գաղափարական եւ կազմակերպական առաջնորդ, վեր է հառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր տասնության այն եզակի դեմքերից է, որի մեջ ներդաւնակորեն միաձուլվել են զինվորականն ու մտածողը, ազգային բարոյախոսն ու քաղաքական գործիչը եւ որն իր` հիրավի տասնաստեղծ կյանքով, հաստատար դասվում է հայոց առաջնագույն մեծերի շարքը:

Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ.-ի հունվարի 1-ին, Նախիջեւանի գավառի Կզնութ գյուղում: Մանուկ հասակում կորցրել է հորը (հայրը` Եղիշեն, գյուղի քահանան էր) եւ մնացել մոր` Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են չորս երեխա, ինքը փոքրն էր:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է Նախիջեւան քաղաքի ռուսական դպրոցում, աղա` Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ, 17 տարեկան հասակից, միացել է հայ ազատագրական շարժմանը: Այնուհետեւ անցել է Պետերբուրգ եւ երկու տարի տեղի համալսարանի իրավաբանական բաժնում սովորելով` լքել է համալսարանը ու ամբողջովին նվիրվել հայ հեղափոխության գործին` ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906թ.-ին անցնում է Բուլղարիա, ուր Ռոստոմի աջակցությամբ եւ մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարների միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սղայական դպրոցը եւ այն

հաջողությամբ ավարտելով՝ 1907թ.-ին վերադառնում է Կովկաս:

1907-1908թթ. մտնում է Յ.Յ.Գ. շարքերը եւ իբրեւ կուսակցական նշանավոր գործիչ Սամսոն Թադեւոսյանի օգնական, մասնակցություն բերում դարսկական հեղափոխական շարժմանը: Ջենի եւ ռազմամթերք սեղափոխելու համար, Նժդեհը 1909թ.-ին վերադառնում է Կովկաս եւ ձեր-բակալվում ցարական իշխանությունների կողմից: Բաններում՝ Ջուլֆա-յից մինչեւ Պետերբուրգ, մնացել է ավելի քան երեք տարի, աղա՛ անցել Բուլղարիա:

Երբ 1912թ.-ին սկսվեց Բալկանյան առաջին դաշտերազմը, հայերը Թուրքիայի դեմ կռվելու համար (հանուն Մակեդոնիայի եւ Թրակիայի ազատագրության), բուլղարական բանակի կողմից ստեղծեցին կամավորական վաճօ, որի ղեկավարները եղան Նժդեհն ու Անդրամիկը: Այդ դաշտերազմում Նժդեհը վիրավորվել է: Հայկական վաճօն աչքի ընկավ մի շարք հաղթական կռիվներով եւ 1913թ.-ին զորացրվեց՝ հրաժարվելով մասնակցել բալկանյան ժողովուրդների ներքին կռիվներին (իմա՛ Բալկանյան 2-րդ՝ թուրքադաշտ դաշտերազմին):

Բալկանյան դաշտերազմի տարիներին, իրավասությունների հետ կապված, ցավալի վեճ տեղի ունեցավ հայկական վաճօի երկու ղեկավարների միջեւ, որի արդյունքում վաճօն բաժանվեց Նժդեհի ու Անդրամիկի կողմնակիցների: Բարեբախտաբար, վաճօի զորացումից շատ չանցած, Գ. Նժդեհը, 1913թ.-ի հոկտեմբերին, Յ.Յ.Գ. Բալկանյան Կենտրոնական կոմիտեին ուղղեց մի գրություն, որով փակված հայտարարեց իր ու Անդրամիկի միջեւ ամիսներ տեւած անախորժ վեճը (1):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, «ներման» արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղվելիք դաշտերազմին մասնակցելու դայանդով: Կռիվ-ների սկզբնական շրջանում եղել է հայկական կամավորական երկրորդ զնդի փոխհրամանատարը, վերջին շրջանում՝ ղեկավարել հայ-եզիդական առանձին մի զորամաս:

1917թ.-ին սակավաթիվ ուժերով օգնության է հասել Կողքին եւ փրկել տեղի հայությանը կոտորածից:

1918թ.-ի գարնանը վարել է Ալաջայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կռիվները, որոնցով կարելիություն է ընձեռնվել նահանջող հայկական զորամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ. միաժամանակ, իր մարդկանցով աղափոխվել է Նիկողայոս Մառի ղեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունների փոխադրումը Անիից:

Մոտենում էր 1918թ.-ի մայիսը, վճռվում էր հայոց ճակատագիրը: Ալեքսանդրապոլում կռվի բռնվելով թուրքական զորքերի դեմ, Նժդեհը իր խմբով նահանջում է Ղարափիլիսա: Այստեղ էին նահանջել խուճաղի մասնված բազմաազար հայ փախսականներ. տեղի ժողովուրդը նույնպես սազմաղի մեջ էր: Ահա՛ այս օրհասական դրահին, երբ սիրում էր

համասարած հուսալիւմ, լսվում է Նժդեհի ռազմաժողովը, ամենափրկիչ ձայնը. Դիլիջանի եկեղեցու բակում նրա արձանանած ճառը հոգեփոխեց հուսալիված, բայց ոգեւունջ խոսքի կարոս հայերին եւ նրանց առաջ-նորդեց դեղի սրբազան ճակատամարտ: «Դեղի՛ ճակատ, այնտեղ է մեր փրկությունը,- կհնչէր Նժդեհի հուժկու, վճռական եւ ինքնավստահ ձայնը» (2): Ղարափիլիսայի եռօրյա հերոսականով՝ հայությունը հաստատեց իր հարատեւելու կամքը, եւ այդ հավաքական կամքի զորացման գործում, անուրուս, անուրանալի է Նժդեհի դերը: Ղարափիլիսայում վարած կռիվների համար (որոնց ընթացքում վիրավորվել է) Նժդեհը արժանացել է ամենաբարձր ֆաջության շքանշանի:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, 1918թ.-ի վերջին, Նժդեհը ՀՀ կառավարության կողմից նշանակվում է Նախիջեւանի գավառապետ, իսկ 1919թ.-ի օգոստոսից՝ Կաղանի, Արեւիկի եւ Գողթանի (Կաղարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Այստեղ հարկ ենք համարում, թեւ ընդհանուր գծերով, բայց մի փոքր հանգամանալից, անդրադարձնալ այն հերոսականին, որ վարեց Նժդեհը 1919-1921թթ.-ին, Ջանգեզուրի լեռներում, որը նրա կյանքի եւ հայոց նորագույն դասնության ամենափառավոր էջերից է (3):

* * *

Առանց դրսի օժանդակության, աղավիհանած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությամբ, Սյունիքի հայությունը, Նժդեհի ղեկավարությամբ, վարեց իր հաղթական դյուցազնամարտը: Լեռնահայության դիմումներին՝ որեւէ կերպ օգնելու, ՀՀ կառավարությունը, բացի մեկուկես արվող ֆաջալերանքի կամ համակրանքի խոսքերից, ոչ մի կերպ չարձագանգեց:

Իսկ Նժդեհը երբեմն ստիպված էր լինում չհնազանդվելու վերին իշխանության հրամաններին: Մասնավորապես, երբ Խաչատրյանի կառավարության կողմից նրան հրամայված էր գաղթեցնել դաշտաված Գողթանի հայությունը, Նժդեհը մեծեց այն, եւ, փոխարենը, սրբեց ու սեղահանեց գավառի թուրքական բնակավայրերը (4): Ավելին, 1920 թվականի օգոստոսին, ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, համաձայն բոլշեւիկների հետ կնքված զինադադարի (իմա՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Բորիս Լեգրանի ու Արշակ Ջամալյանի միջեւ կնքված համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն համաձայնություն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Ջանգեզուր, Ղարաբաղ եւ Նախիջեւան), Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կաղանն ու Գեմվազը եւ անցնել Երեւան (5): Բայց Նժդեհը, չընդունելով ՀՀ զինվորական նախարարի՝ Ջանգեզուրը թողնելու հրամանը, եւ մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երեւան աղավիհնվելու (Գորիսի ձորում վիրավորվել էր), նախընտրեց մնալ Սյու-

Արհամատեղ և մեծապես չթողնել լեռնահայրությանը:

Այդ ծանր օրերին էր, որ Նժդեհը հղացավ եւ գործի դրեց Դավիթ-բեկյան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կաղանի Կավարս գյուղի ե-կե-ղեցում, Նժդեհի զինվորները ուխտեցին Դավիթ-Բեկի անունով՝ «*հավա-սարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրենց հրամանատար Նժդեհին եւ կռվել մինչեւ վերջին շունչը*» (6): Այսպես ծնունդ առան Դավիթբեկյան Ուխտերը, որոնց նշանաբանն էր. «*Հանուն հայրենիքի՝ Դավիթ Բեկաբար*»:

Բացահայտած թուրք-բոլշևիկյան միացյալ դավադրությունը ու չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ կնքած վերոհիշյալ համաձայնագրով, փաստորեն, Չանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու նախաֆայլ էր անում (7), Սյունիքը շարունակեց կռիվը, եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1920թ.-ի դեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին, Դրոն Բաբվից մի հեռագիր հղեց Նժդեհին, առաջարկելով նրան՝ թույլ տալ Չանգեզուրի խորհրդայնացումը, հավասարակշռելով եւ վստահեցնելով, որ այդպիսով, Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաեւ վիճելի հողային հարցեր, խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեռի Հայաստանը եւ կդառնա հայ աշխատավորության շահերը (8): Այս անգամ եւս, Նժդեհը, իբրեւ հեռախոսակց, չհեռացավ Սյունիքից եւ շարունակեց մաքառել:

1921թ.-ին, Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «**Խուսուրդյան կանչեր**» փոքրածավալ գրքիկը, որը դարձնակուն է կոչեր՝ լեռնահայրությամբ եւ դասվիրաններ՝ իր զինվորներին:

Իր զինվորական հմտությամբ, կազմակերպչական սաղանդով եւ ոգեւունչ խոսով, Նժդեհին հաջողվեց ստեղծել «ժողովրդական կուռ բանակ մը, որ դասրաս էր իր հրամանատարի ձեռքի մեկ շարժումին անսալով՝ կրակի մեջն անգամ նետվելու» (9): Նժդեհն էր, որ դասրության դառնությունը ճաշակել սվեց Դենիկինի, Կոլչակի ու Վրանգելի բանակները ջարդած եւ «անդարսելի» հռչակված 11-րդ Կարմիր բանակի հեծելազորի ղեկավար Կուրչկինին:

Նույնիսկ Փետրվարյան աղսամբության դասրությունը եւ դրա հետեւանով՝ 12 հազար գաղթականության (որից՝ 4 հազարը գորբ) նահանջը, որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայրության բարոյա-հոգեբանական վիճակի վրա, չընկճեցին Սյունիքին, եւ նա շարունակեց իր հաղթական կռիվները: 1921թ. ադրիլին հռչակվեց Լեռնահայաստանի Հանրապետություն՝ սղարաղես Նժդեհի վարչաղեսությամբ:

Հունիսի 1-ին, Չանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախաձեռնությամբ, Լեռնահայաստանը հայսարարվեց Հայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչաղես (Նժդեհը մնում էր իբրեւ սղարաղես): Նոր կառավարությունը թույլ սվեց մի շարք կողմիս սխալներ, ո-րոնց մեջ ամենից ճակասազրականն էղավ երեք հազար թաթար-թուր-երի՝ իբրեւ

փոփոխում, իսկ իրականում՝ որդես ծոցյալ դավադիրներ, Սի-սիան ազատ մուսֆի արժանանում: Իսկ Երեւանից նահանջած զորքը կա-մավոր անձնասուր եղաւ կարմիրներին:

Այս դայանմաներում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բուլ-ժեւիկացումը, Արարայան գաղթականության՝ դեղի Սյունիք նահանջը (մասնավորապէս, նահանջող մսավորականության եւ երիտասարդութեան վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որոնք բարոյալիչ ու հոռի ազդեցություն ունեցան լեռնաւայրի հայության վրա, մյուս կողմից՝ դարեւնի ու հացահատիկի չգոյությունը, վարչական եւ զինվորական մար-մինների միջեւ առաջ եկած անհամաձայնությունները, միաժամանակ՝ խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկուի խորհրդային Հայաստանի հայությունը, եւ հաշիւ առնելով, որ Հա-յաստանի բուլժեւիկյան ղեկավարությունը իր 1921թ.-ի հունիսի հռչակա-գրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված Մայր երկրին, Լեռնահայաստանը հուլիսին տեղի սկիզբ խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Ջանգեզուրը, Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հավաստեց լեռնահայությանը, որ ինքը ընդ-միջոց չի հեռանում եւ դիտարկում վերադառնա, եթէ Երեւանի փոխարէն Բա-բուն լինի Սյունիքի տեղը: Իսկ խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած իր դիմումը հաղթական սղարապէս ավարտում էր սաստող տղե-րով. «*Դուք գիտե՞ք, որ ցանկության դեղինում ես միջոց էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի քանակ զինվորներով վերադառնել Լեռնահայաստանը: Որդեսգի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպւած չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատե՞ք բավարարել հայ գյուղացիության եւ նրա մսավորականության արդար դահանջը*» (10):

Երկու տարւա կռիւների ընթացքում, թեւեւ 15 հազար սղան-վածի դիմաց Սյունիքը սկիզբ ընդամենը մի քանի քանակ զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր մաքրագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին:

Շնորհիվ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի՝ հնարավոր եղաւ՝

ա) Փրկել լեռնահայությանը կոտորածից,

բ) Սյունիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ դառնելով Հայաստանը (11),

գ) Հոգեբանորէն ու ռազմագիտորէն հնարավոր դարձնել փեր-վարյան աղսամբությունը (12),

դ) Աղահովել հայ մսավորականության եւ մարտական ուժերի նահանջը ու անցումը Պարսկաստան:

Եվ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիվ Նժդեհի անհատականու-թեան:

* * *

Այսօր, 1921թ. հուլիսին Նժդեհը թողնում է Ջանգեզուրը եւ անցնում Թավրիզ: Այստեղ լրջորէն սրվում են հարաբերությունները նրա եւ

Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի միջեւ, ինչը սկիզբ էր առել դեռեւս Սյունիքի կռիւների շրջանում: Արաբսի Պարսկական ափին զսնվելու ժամանակ, Յ.Յ.Դ. որոշեց վարձար անդամներ (այդ թվում՝ Պարենավորման նախարար Յակոբ Տեր-Յակոբյանը) Նժդեհի ներկայությամբ ծեծի ենթարկվեցին, գնդակահարվեց Ասլանյան ազգանունով դաւանակցական մի սղա: Այս կադակցությամբ (ու մի շարք այլ Պարսճառներով, որոնց թվում, ով զարմանք, Նժդեհին մեղադրում էին նաեւ Լեռնահայասանի անկումը արագացնելու մեջ), Թավրիզում, Նժդեհը Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի կողմից կուսակցության Գերագույն Դասական Ասլանի մոտ Պարսասխանասվության կանչվեց (13): Թեւեւ Նժդեհը դասարանին (նաեւ՝ ՅՅ Նախարարական խորհրդին ու Յ.Յ.Դ. Արդասականի ԿԿ-ին) մանրամասն բացատրադիր ներկայացրեց Լեռնահայասանի անկման Պարսճառների մասին (14), սակայն, 1921թ. սեղտեմբերին կուսակցական դասարանը, Ս. Վրացյանի առաջարկով, վճռեց «հեռացնել Գ. Նժդեհին Դաւանակցության շարքերից եւ ներկայացնել նրա գործը կուսակցության աղազա 10-րդ Ընդհանուր Ժողովին» (15):

1925թ.-ին, Յ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր Ժողովի կողմից Նժդեհը վերականգնվում է կուսակցության շարքերում (16):

Թավրիզում եղած ժամանակ, անգլիացիները Նժդեհին առաջարկում են վերադառնալ Յայասան եւ այնտեղ աղսամբություն բարձրացնել (այդ ժամանակ Լեռնորանում տեղի բնակչությունը աղսամբել էր խորհրդային իշխանության դեմ), որը Նժդեհի կողմից մերժվում է:

Թավրիզում մոտ չորս ամիս գաղտնի աղրելուց հետո, Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա եւ հաստասվում Սոֆիայում: Այստեղ, հավանաբար 1922թ.-ին, նա ամուսնանում է Էփիմե անունով հայուհու հետ (17):

1922թ.-ին լինելով Բուխարեսում՝ այնտեղ զսնվող Վարդան Գեւորգյանին առաջարկում է իր (ինմ՝ Նժդեհի) տրամադրության տակ զսնվող նյութերի հիման վրա գրել «Լեռնահայասանի հերոսամարտը», որը լույս տեսավ 1923թ.-ին (18):

1923թ.-ին կրկին լինելով Բուխարեսում (19), Նժդեհը, տեղի «Նոր Արշալույս» թերթում հանդես է գալիս «Իմ խոսքը - Թե ինչո՞ւ զենք բարձրացրի խորհրդային զորքերի դեմ» հոդվածաշարով (20):

Այդ տարիներին Նժդեհը հանգամանալից անդրադառնում է Սյունիքի կռիւների Պարսնությանը՝ 1923-1925թթ.-ին ընդարճակ հոդվածաշարով հանդես գալով Բոստոնի «Յայրենիք» ամսագրում: 1924-1925թթ. նա հրատարակումներ է ունենում Պլովդիվում լույս տեսնող «Յայասան» դաւանակցական թերթում: Մասնավորաղրես, 1924թ.-ին այստեղ տղագրվում են առանձին զլովաներ նրա «**Էջեր իմ օրագրեմ**»-ից, որը նույն տարի լույս է տեսնում առանձին զրգուկով, Կահիրեում:

1926թ.-ին Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաբս» դաւանակցական թերթում, ուր տղագրվում է նրա «**Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը**» շարքը (այն 1929թ.-ին Բեյրութում լույս է

սեսնում առանձին գրույկով):

1926թ.-ից, Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը (Նժդեհը սեղի Յ.Յ.Դ. ԿԿ-ի անդամ էր) բաժանվում է Նժդեհի եւ Բյուրոյի կողմնակիցների: Կուսակցության բյուրոն զսնում էր, որ կարելի եւ ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտնել Թուրքիայի հետ. այդ մտայնության հաստատմանը նպաստող մի շարք հրատարակումներ եղան, որոնց թվում՝ Բյուրոյի ֆարսուղար Ռուբենի «Հայ-թուրքական կնճիռը» (1924թ): Նժդեհը, որոնք դասասխան այդ գրքի, 1927թ.-ին Սալոնիկում լույս ընծայեց «**Որդիների դայաբը հայրերի դեմ**» գրույկը: Միաժամանակ, որոշ հրատարակումներ ունեցավ Շահան Նաթալիի կողմից Փարիզում 1928-1929թթ. խմբագրվող, ընդգծված հակաթուրքական ուղղվածությամբ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթում, ինչպես նաեւ՝ Բուլղարիայի դաշնակցական «Նոր Արաբս» թերթում (21):

1932թ.-ին Սոֆիայում լույս տեսավ նրա հերթական գրույկը՝ «**Տեղի ոգու շարժը**» վերնագրով, որում (ինչպես նաեւ «Խռովք» ամսագրում նույն թվին լույս տեսած «Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի գորույթ» հոդվածում) նախանշվեց հայկական ցեղային շարժումը:

1933թ.-ին, Փարիզում կայացավ Յ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ դասգամավոր Բուլղարիայից: Վերջինս ժողովի առջեւ բարձրացրեց եւ անցկացնել սվեց երեք հիմնական հարցեր.

ա) Ջգտել, որ գաղթահայությունը դառնա զինական գործոն Հայաստանի ինքնադատության գործում,

բ) Կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ամպլուսակցական հողի վրա,

գ) Բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում (22):

Բ կեսի հիման վրա, 1933թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ: Նժդեհի հետ, Ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոլեռնիկ Թանդրճյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Սուլթանար-բեյի սղանությունը (վերջինս մասնակից էր արեւմտահայերի ջարդերին եւ արսասահմանում հակա-հայկական ֆարոգչության ղեկավարներից էր): Նժդեհը լիսի աջակցեց Թանդրճյանին այդ գործում (23):

ԱՄՆ-ում Նժդեհը ձեռնամուխ է լինում Ցեղակրոն շարժման ծավալմանը՝ երկրի հայաբնակ վայրերում Ցեղակրոն Ուխտեր հիմնելով:

1934թ.-ի սկզբին, Նյու Յորքի Սք. Խաչ եկեղեցում, դաշնակցական խմբադեսի ձեռնով դաշունահարվեց ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ արեւոյս. Դուրյանը: Դուրյանի սղանության կազմակերպման դասասխանակությունը տարբեր ուժեր փորձեցին վերագրել Նժդեհին՝ Ցեղակրոն շարժումը չեզոքացնելու դավադիր մտայնությամբ (24):

«Իմ այդ ազգահոգ ֆարոգչության համար հայության հասվածա-

կանացած, արտահայտեցած ու դարսվողական սարերը դավադրեցին ինձ»,- գրում է Նժդեհն իր «Ինքնակենսագրություն»-ում:

Ամեն դեպքում, Ցեղակրոն շարժումը զգալի հաջողություններ ունեցավ ԱՄՆ-ում, իսկ Նժդեհը 1934թ.-ի առնանը վերադարձավ Սոֆիա: Այստեղ, 1935թ.-ին նա լույս ընծայեց «**Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր սականքը**» աշխատությունը, միաժամանակ նույնպես ունենալով ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համազարգացող: Սակայն նրա հարաբերությունները Յ.Յ.Դ. դեկավարության (հասկալիս՝ կուսակցության փաստացի բյուրոյալիս Ռուբենի) հետ խիստ լարվեցին: Այդ հողի վրա, 1936թ.-ին, Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը դառնալիս: Հակասությունները Նժդեհի ու կուսբյուրոյի միջեւ այնքան էին սրվել, որ Բուլղարիայում մայիսի 28-ը Ցեղակրոն Ուխտերն ու սեղի Դառնակցության ԿԿ-ն նշում էին առանձին. ցեղակրոնները՝ Պլովդիվում, Վառնայում, ԿԿ-ն՝ Սոֆիայում ու Բուրգասում (25):

Այդ սարիներին ռուսների վարանդիական, հակաբոլշևիկյան «ՌՕՎՍ» (Ռուսաստանյան համագորային միություն) կազմակերպությունը Բուլղարիայում դիմում է Նժդեհին՝ սալ 2-3 ասաբեկիչներ՝ Սալիմին մահադատելու համար: Առաջարկը մերժվում է:

1937թ.-ին Նժդեհը կանչվում է Կահիրե՝ կուսակցության բյուրո, որտեղ նրան փորձում են հաբեցնել Ռուբենի հետ: Սակայն, Բյուրոյի հետ հանդիպումը ոչինչ չի սալիս, եւ Նժդեհը վերադառնալով Սոֆիա՝ նույն թվին հայտարարություն է անում Յ.Յ.Դ.-ից իր հեռանալու մասին: Բյուրոն եւս, առանց դանդաղելու, որոշում ընդունեց՝ «դառնակցական գործունեության» որակումով Նժդեհին կուսակցությունից հեռացնելու մասին: Իսկ 1938թ.-ին, Կահիրեում գումարված Յ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդի. ժողովը Նժդեհին կուսակցության շարքերից, այս անգամ արդեն արսաբելու վճիռ սվեց (26):

* * *

Կուսակցությունից հեռանալուց հետո, Նժդեհը շարունակում է Ցեղակրոն կազմակերպությունների ընդլայնումը, իսկ 1937թ.-ին, նույնպես Յ.Յ.Դ.-ից հեռացած Հայկ Ասարյանի հետ, Պլովդիվում սկսում են հրատարակել «Ռազմիկ» ազգայնական թերթը: 1937թ.-ին Սոֆիայում լույս է տեսնում Նժդեհի «**Իմ դասասխանը**» ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Սյունիի հերոսականին (27): Հիշատակելի է նաեւ «Հերկ» ամսագրում (որը խմբագրում էր Կարադեզ Պալճյանը՝ ադազա Վազգեն Ա. Ամե-նայն Հայոց կաթողիկոսը) Նժդեհի մեկ գրությունը ժամանակի հայ երիտասարդության ու նրա անելիքների վերաբերյալ՝ իբրեւ դասասխան «Հերկ»-ի խմբագրության հարցումներին (28):

Այդ սարիներին Նժդեհի համար վերսին կարելուվում եւ հրա-սաղ է դառնում հայությունը մոտեցող դասերազմին հոգեբանորեն նա-

խաղաղասրատելու եւ նոր բարոյականով սղառագիներու խնդիրը: Այդ նդասակով, 1937-1938թթ.-ին, Յ. Ասատրյանի, Ն. Ասվածատրյանի եւ այլոց հետ նախաձեռնում է Տարնական շարժումը (1938-1939թթ. հանդես գալիս շարժման դաշնական օրգան «Տարնի Արծիվում»):

1938թ.-ին, Յ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո, կուսբյուրոյի լիազօրութամբ, Սոֆիա է ժամանում դաշնակցական գործիչ Կարո Սասունիին, որը հայտնում է Նժդէհին, թե Բյուրոն դաշնաս է ընդառաջել իր դաշնակցներին, միայն թե ինքը չստեղծի նոր կազմակերպություն: Նժդէհը փաստարկելով, որ թուրքական թերթերը անընդհատ հարձակումներ են գործում իր վրա, բայց ոչ Յ.Յ.Դ.-ի, որ կուսբյուրոյի ամեն անդամ կարող է բնակվել Թուրքիային դաշնակից որեւէ երկրում, իսկ իրեն նույնիսկ արգելվում է սարանցիկ ճանադարհ այդ երկրներով, որ Յ.Յ.Դ. ղեկավարութունը թեւանամ է սաժում Ցեղակրոնութան եւ Տարնականութան նկատմամբ..., ինքը հիմք չունի հավասարու, թե Յ.Յ.Դ. նոր բյուրոն քաղաքականադէս ավելի իմաստուն կզտնվի, քան նախորդը (29): Նմանօրի-նակ առաքելութամբ, 1939թ.-ին Նժդէհի հետ տեսակցություն է ունենում Դրոն, հորդորելով նրան՝ խզել կադերը Բուլղարիայի ցեղակրոն կազմակերպութան իր ընկերների հետ: Սակայն Նժդէհը մնում է անդրդվելի (30): Եվ Նժդէհը սկսում է գործնական աշխատանքներ տանել՝ հրավիրելու Յ.Յ.Դ.-ից հեռացածների եւ Ցեղակրոն շարժմանը հարողների համագումար: Սակայն, դայթեց երկրորդ աշխարհամարտը եւ ստեղծված իրադրությունը թելադրեց այլ դայմաններ:

* * *

Պատերազմի հենց սկզբից՝ Գերմանիայում հակահայկական այլի բարձրացավ. գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին հայերի 1915թ.-ի ցեղասպանությունը, նացիստական մարդաբանական գիտութունը հայերին դատում էր «առաջավորասիական» (ոչ արիական) ժողովուրդների շարքում եւ ուներ խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին (31), Բեռլինում դաշնակցութան հայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թեւամիների կողմը եւ այլն: Արձագանքելով դրան, երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օրերին Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու եվրոպական այլ երկրներում բարձրացան հակահայկական տրամադրութուններ: Բուլղարիայում կային թերթեր եւ կազմակերպութուններ, որոնք կոչ էին անում՝ հայերին արտաքսել երկրից, նրանց հետ վարվել հրեաների նման: Ռումինիայի վարչադէս Անտոնեսկուն հանձնարարել էր՝ հայերին տեղահանել հայաշատ քաղաքներից...

Այս իրավիճակում, Նժդէհը, «Մշակութային մերձեցման բուլղարահայկական կոմիտէի» (որի փոխնախագահն էր ինքը եւ, միաժամանակ, աշխատում էր Սոֆիայում լույս տեսնող «Սվետլոզլազ» բուլղարահայկական գրական թերթում) միջոցով կադվում է Սոֆիայի գերմանական

դեստանության հետ, իսկ 1942թ.-ին անցնում Բեռլին՝ հարցերը տեղում լուծելու համար: Բեռլին մեկնելու նյութական հնարավորություն ունենալու համար, նա վաճառում է ղաթվո թի վրայի ոսկին, որը 1936թ.-ին նրան էր նվիրել հայ մայրերի 12 հազարանոց կազմակերպությունը՝ ի նշան երախտագիտության իր հակաթուրքական-հայրենասիրական բազմամյա գործունեության:

Բեռլինում նա հանդիպում է նացիստական կուսակցության ներկայացուցչի հետ ու իր անհանգստությունը հայտնում գերմանացիների կողմից տարվող հակահայկական ֆարոգչության համար: Առաջնորդվելով «գերմանական գայլին կու՛տ ղափելու եւ հայ գառնուկին փրկելու» ֆաղափական սկզբունքով, Նժդեհը վերջինիս հետ ղայմանավորվում է Բուլղարիայում հավաքագրել հայերի մի խումբ՝ Բեռլինում վարժվելու եւ Գերմանիայի՝ Թուրիայի դեմ հնարավոր ղախտազնում օգտագործելու համար: Նա կաղվում է Զ. Ասատրյանի հետ, որի միջոցով Բուլղարիայում հավաքագրվում եւ Գերմանիա են մեկնում 30 արեւմտահայ երիտասարդ ցեղակրոններ: Այնտեղ որոշ ժամանակ վարժվելուց հետո, հակառակ Նժդեհի հետ ղայմանավորվածության, 1943թ.-ի աշնանը խումբը ուղարկվում է Ղրիմ՝ Կարմիր բանակի թիկունքում օգտագործելու համար: Սա-կայն, գերմանական հրամանատարության հետ խոսելուց հետո, Նժդեհը կարողանում է հիմնավորել իր մարտիկների՝ ո՛չ թե Ղրիմում, այլ՝ Թուրքիայում գտնվելու անհրաժեշտությունը (այդ ժամանակ խիստ սրվել էին գերմանա-թուրքական հարաբերությունները) եւ անձամբ ժամանում է Ղրիմ, ու խումբը վերադարձվում է Բուլղարիա:

Այսոյիսով, Նժդեհի համագործակցությունը նացիստների հետ եղել է գաղթաշարհի հայությանը գերմանական սղառնալիփց փրկելու մտահոգությամբ եւ հակաթուրքական հողի վրա:

Նժդեհն իր մասնակցությունն է բերել 1942թ.-ի դեկտեմբերին Բեռլինում ստեղծված ու մինչեւ 1943թ.-ի վերջը գործած Զայ Ազգային խորհրդի աշխատանքներին (խորհրդի նախագահն էր Արսաւես Աբեղյանը), որի օրգան «Ազատ Զայաստան»-ի փոխ-խմբագիրն էր (խմբագիր՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան):

Բեռլինում եղած ժամանակ, գերմանացիների միջնորդությամբ, հանդիպել է Դրոյի հետ՝ նացիստների հետ համագործակցության ձեւի ու համատեղ գործելու խնդիրների շուրջ առաջ եկած հակասությունները հարթելու համար: Սակայն, Նժդեհի եւ Դրոյի միջեւ հաւտեցում չկայացավ (32):

1944թ.-ի սեղտեմբերին խորհրդային զորքերը մտան Բուլղարիա: *«Գիտեմ թե ինչ է սղատվում ինձ, բայց եւ այնղես որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիղություն ունեմ օղանավով ինձ նեցելու Վիեննա: Չեմ հեռանում, որ հալածանփի չեմթարկվեմ մեր կազմակերղությունները (իմա՛ Բուլղարիայի Ցեղակրոն Ուխտերը, - Մ. Լ.): Մնաղու ավելի լուրջ ղախտառ-*

ներ ունեն... Այսօր կյանքին ես կառաված եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ յարակարգ եմ զգում ծառայելու Հայաստանին», - գրում էր Նժդեհը 1944թ.-ի սեպտեմբերին, ձերբակալությունից փչ առաջ (33):

1944թ.-ի հոկտեմբերի վերջերին, խորհրդային «Սմերե» (ռուսերեն ՐՎՊՐՑՖ ԶՏՈՏՎՈՎ - «մահ լրեսներին») բառակադակցության հաղափունն է) բանակային հակահետսխուզության գլխավոր վարչության աշխատակիցների կողմից Նժդեհը ձերբակալվում է: Նրան սեղափոխում են Բուխարեստ, այնտեղից՝ ինքնաթիռով Մոսկվա եւ բանտարկում Լյուբյանկայում:

Որո՞նք էին Նժդեհի՝ Բուլղարիայում մնալու լուրջ ղառաճանդերը:

Հանձնվելով կարմիրներին, Նժդեհը հույս ուներ, թե խորհրդային իշխանությունները իրեն, որդես հայ ազգայնականի, կօգտագործեն Թուրքիայի դեմ: Դրա համար, անուշտ, իրական հիմքեր կային: Նա ենթադրում էր, որ Թուրքիան թիրախ կդառնա խորհրդային Միության հաճար (1945թ.-ին խորհրդային բանակը, իրոք, ղառաւսվում էր մտնել Թուրքիա), եւ Կարմիր բանակի՝ Թուրքիային հարվածի դեղում, հնարավոր կլինէր ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանն ու այն կցել խորհրդային Հայաստանին: Երես է եզրակացնում ղառաւսբան Ռուբեն Խուրեւոյ-յանը. «Նժդեհը հանդգնած էր, որ սվինների վրա կանգնած խորհրդային կայսրությունը վաղ թե ուշ անղայման կփլվի: Նա ուզում էր, որ կայսրության բեկորների վրա վերածնվէր ո՛չ թե փոքր հայկական ղետություն, այլ՝ մեծ, միացյալ Հայաստանը, որի իրականացման գաղափարին էր նվիրել նա իր ողջ կյանքը» (34):

Փաստորեն, Արեւմտահայաստանի ազատագրման համար, Նժդեհը իր բառասանյա հակաթուրքական ղայբարի փորձն էր առաջարկում խորհրդային իշխանություններին (այս խնդրի հետ կառված՝ Մոսկվայում նա հասուկ խոսակցություն է ունենում գեներալ Աբակուճովի հետ): Սակայն, միջազգային փաղափական կյանքում իրաղարձությունների հետազգա փոփոխությունները ի նղաւս Թուրքիայի, չարղարացրին Նժդեհի հույսերը. խորհրդային բանակը չբարձվեց Թուրքիայի վրա:

1946թ.-ի նոյեմբերին, Նժդեհին Մոսկվայից ողղարկում են Երեւան, ուր ղառաւսնությունը ավարսվում է 1948թ.-ին. Նժդեհը ղառաղարսվում է 25 սարվա բանտարկության, ժամկետը հաւվելով 1944թ.-ից (ի դեղ, ղառաւվճիռը կայացվել է աղրիլի 24-ին):

Նժդեհի ձերբակալությունից հետո, ղնսանիքը (կինը եւ զավակը) Սոֆիայից աւսորվում է Բուլղարիայի Պավլիկենի փաղաքը (35):

1947թ.-ին Նժդեհը խորհրդային կառաւարությանն առաջարկում է հանղուզն մի ծրագիր. սփյուռքում ստեղծել համազաղղությանն ղազմափաղափական կազմակերղություն՝ «Հայկական իռեղենս», որի նղաւսակը ղետս է լինէր Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը եւ նրա վերաւմիավորումը խորհրդային Հայաստանին: Առաջարկության մեղ Նժդեհը

հանգամանալից անդրադառնում էր այդ կազմակերպության ստեղծման՝ դասնականորեն թելադրված անհրաժեշտությանը, նրա աղազա գործունեության ձեւերին, կառուցվածքին եւ այլն: Թեւեւ Նժդեհի առաջարկությունը լրջորեն հետաքրքրեց խորհրդային ղեկավարներին եւ մի քանի քարի շարունակ ուսումնասիրվում էր ամենասարբեր ասյաններում, սա-կայն, ի վերջո, այն մերժվեց:

1948-1952թթ.-ին Նժդեհը զսնվել է Վլադիմիրի բանսում, այնուհետեւ, մինչեւ 1953թ.-ի ամառը՝ Երեւանի բանսում: Նժդեհի երկրորդ անգամ Երեւան բերվելը, ինչդեռ վկայում է նրա բանակալից Հովհաննես Դեւեջյանը (36), դայնամավորված էր նրանով, որ Նժդեհը դիմում էր գրել խորհրդային ղեկավարությանը՝ «առաջարկելով իր միջնորդությունը Դաւնակցության եւ խորհրդային իշխանության միջեւ հասկացողություն մը եւ գործակցություն մը ստեղծելու համար» (37): Այս խնդրի շուրջ երկար խոսակցություններ են տեղի ունենում Հայաստանի անվտանգութան մախարարի հետ, որոնց արդյունքում, 1953թ.-ին, Նժդեհն ու Դեւեջյանը Երեւանի բանսից, համատեղ, նամակ են գրում Ս. Վրացյանին (որն այդ ժամանակ Դաւնակցության հետախուզական դորոցի սնորենն էր), հորդորելով նրան մերձենալ ռուսներին՝ հակաթուրքական հողի վրա: Սա-կայն, Մոսկվայում մդասակահարմար չզսան նամակը ուղարկել եւ այն մնաց որդես միայն փաստաթուղթ (38):

Այնուհետեւ, Նժդեհին նորից տեղափոխում են Վլադիմիր, ուր եւ մահանում է 1955թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին (Դեւեջյանը նուս է նոյեմբերի 21-ը, որը ճիշտ է):

Խորհրդային ղեկավարությունը Նժդեհին զրկեց ընդհանուր ներումից ոզսվելու իրավունքից. դա այն դեմքում, երբ դրան արժանացան զգալի թվով հակախորհրդային գործիչներ եւ գերմանական բանակի զորավարներ:

Սանալով բանսային վարչության հեռագիրը Նժդեհի մահվան մասին, եղբայրը՝ Լեւոն Տեր-Հարությունյանը, Երեւանից շատ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան հանձնվում են եղբոր զգեսն ու ժամացույցը, իսկ ձեռագրերը՝ ոչ: Թույլ չի սրվում նաեւ մարմինը տեղափոխել Հայաստան: Լեւոնը կասարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկադասել սալիս ու սախսակի վրա, ռուսերեն, դասվիրում գրել՝ «Տեր-Հարությունյան Գարեգին Եղիշի (1886-1955)» (39):

* * *

Սակայն, ինչդես ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացվեց:

1963թ.-ի սեդտեմբերին, Բոսոնի «Հայրենիք» ակումբում բացվեց Նժդեհի կիսանդրին, որը դասրասվել էր Բեյրութում, արձանագործ Չավեն Խսոյանի ձեռքով (40): Այս առթիվ տեղի ունեցավ մեծ հանդիսություն, «Հայրենիք» օրաթերթը բացառիկ համար լույս ընծայեց՝ գրեթե ամ-

բողջովին նվիրված Նժդեհին (1963թ., 13 սեպտեմբերի), բացառիկ թիվ հրատարակեց նաեւ Հայ երիտասարդաց դաւանակցության դաւանա-թերթ «Հայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթը: Իսկ 1968թ.-ին, Բեյրութում, «Համազգային»-ը հրատարակեց Նժդեհին նվիրված ծավալուն եւ շքեղ մի գիրք՝ կազմված Ավոյի (Ավետիս Թումայան) կողմից (1989թ.-ին այն վերահրատարակեց Լոս Անջելեսում՝ Յ.Յ.Գ. «Ռոսոն» կոմիտեի հրատարակչամբ): Այս ամենը վկայում են, որ անկուսակցական դարձած Նժդեհը Դաւանակցության կողմից վերաժեմբարվում էր:

1993թ.-ին, Երեւանում, Յ.Յ.Գ.-ի «Դեղի Երկիր» մասնաճարով լույս տեսավ Նժդեհի «**խորհրդածությունները**», որն իրենից ներկայացնում է նրա սովետական բանաստեղծություն գրված մտածումներն ու խոհե-րը, ինչի գոյության մասին (իբրեւ ձեռագիր) դեռեւս վկայել է Նժդեհի բան-սակից Դեւեջյանը:

1983թ.-ին, Նժդեհի աճյունը, գերեզմանի լուսանկարի օգնությամբ եւ Նժդեհի հարազատներից մեկի միջոցով, Վլադիմիր Բաղդասարյանից գաղտնի տեղափոխվում է Երեւան: Նույն տարի, աճյունից մի նւթար անփոփվում է Խոսեօսի լեռան լանջին՝ Կոզմի կոչված աղբյուրի մոտ, իսկ հիմնական աճյունը, ցինկե արկղի մեջ մի քանի տարի դաւանակց-հետ, 1987թ.-ին հանգրվանում է Գլաձորի Սոխակավոր վանքի բակում (41):

Իր մահից տասնամյակներ անց միայն՝ 1992թ. մարտի 30-ին, Նժդեհը ՀՀ դասախաղության կողմից արդարացվեց, ինչի կարիքը երբեւէ չունեւ:

Ծանոթագրություններ

1. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրք», Բեյրութ 1962թ., էջ 158, 162-163:

2. Ավո, «Նժդեհ», էջ 67:

3. Մենք չենք անդրադառնա Սյունիքի կռիվների մանրամասներին. դրանք հանգամանալից շարադրված են Վարդան Գեւորգյանի «Լեռնահա-յասանի հերոսամարտը (1919-1921)», Գ. Նժդեհի «Իմ դասախաղը» գրե-րում եւ վերջինիս՝ Բոսոնի «Հայրենիք» ամսագրում 1923-1925թթ.-ին լույս տեսած հոդվածաւարում: Կարծում ենք, որ ճշմարիտ չափանիւշներով առաջ-նորդվող դասնագիտությունը դեռ կվերաժեմբարվորի Սյունիքի հերոսամարտը՝ տալով նրա արժանի գնահատականն ու տեղը ո՛չ միայն 20-րդ դարի, այլեւ ողջ Հայոց դասնության մեջ:

4. Գ. Նժդեհ, «Իմ դասախաղը», Սոֆիա 1937 թ., էջ 31:

5. Վ. Գեւորգյան «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», Բուխարեստ 1923թ., էջ 51:

6. «Արմոն գիրք», Գորիս 1921թ., էջ 33-34:

Դավիթբեկյան Ուխտերի օրհնակով էր, որ Նժդեհը հետագայում հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը:

7. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

8. Վ. Գեւորգյան, նով. աշխ., էջ 114-115:

9. Ավո «Նժդեհ», էջ 210:

10. Վ. Գեւորգյան, նով. աշխ., էջ 160:

11. Երբեմն կարճամտերն ղնդվում է, թե առանց Նժդեհի վարած կռիվների էլ խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Հայաստանին, քանզի, հակառակ դեպքում, Նժդեհի հեռանալուց հետո, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Ըստ մեզ, եթե 1921թ.-ի մարտի ռուս-թուրքական դաշմանագրի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ո՛չ թե Նժդեհի մի խումբ ուխտյալները, այլ՝ Կարաբեհրի զորքը (եւ այդ դեպքում ո՛չ միայն շատ գյուղեր թուրքաբնակ կլինեին, այլ՝ մնացածներն էլ՝ հայաթափ), միանշանակ կարելի է ղնդել, որ Ռուսաստանը Սյունիքին կարժանացներ Նախիջևանի ու Ղարաբաղի ճակատագրին: Ավելի՛ն, Սյունիքը Ադրբեջանին թողնելուց հետո, արդյո՞ք խորհրդային Ռուսաստանը հետագայում կհանդուրժեր Հայաստանի՝ իրեն առանձին խորհրդային հանրապետության գոյությունը, թե՞ այն կսարալուծեր Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մեջ:

12. Ի դեպ, Նժդեհը եղել է Փետրվարյան աղյուսամբության նախաձեռնողներից եւ ինքն էլ սվել «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» անվանումը (սե՛ն Խմբադեց Մարտիրոս Աբրահամյան, «Իմ հիշելի հուշերը», Թեհրան 1978թ., էջ 28-30):

13. Դասը հարուցվել է ՀՀ կառավարության վարչապետ Սիմոն Վրացյանի եւ մի շարք հասարակական գործիչների կողմից: Դասը սկսվել է 1921թ. հուլիսի 24-ին, իսկ դասավճիռն արձակվել է նույն թվականի սեպտեմբերի 29-ին: Սույն դասական գործը կազմում է 487 էջ եւ դրսևվում է Հ.Յ.Դ. Բոսոնի կենսոնական արխիվում (թիվ 1611-28):

Դասի մասին հղանցիկորեն հիշում է նաեւ հայտնի դաճնակցական գործիչ Անդրե Անուրյանը (Ավո, «Նժդեհ», էջ 444-445):

14. Հ.Յ.Դ. Կենսոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 108-162, 213-230: Տե՛ն նաեւ՝ «Նոր» հանդես, Երեւան 1923 թ., թիվ 3, էջ 328-363:

15. Հ.Յ.Դ. Կենսոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 375-378: Տե՛ն նաեւ՝ «Նոր Աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս 1922թ., թիվ 3, էջ 138-141:

16. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հս. 3:

17. 1919թ.-ի դեկտեմբերին, Երեւանում, Նժդեհին աղջիկ է ծնվել՝ Գոհար Մելիք-Դադայանից: Երեխայի ծննդի մասին Նժդեհն իմացել է Չանգեզուրում եղած ժամանակ եւ, հավանաբար, նրան չի տեսել: Այդ են վկայում նաեւ երեխայի ոչ հայկական անունը եւ մոր ազգանունով գրվելը՝ Լիլիա Մելիք-Դադայան:

18. Նժդեհը կարդացել է ձեռագիրը եւ հավանություն սվել (Ավո,

«Նժդեհ», էջ 452):

19. Բուխարեսում, Հովհաննես Զաջազունու հետ, կարճ ժամանակ բնակվել են Սարգիս Արարսյանի (ՀՀ օրո՛ք ֆինանսների նախարար, հետագայում հեռացավ Հ.Յ.Դ.-ից) բնակարանում եւ երեքով բազմիցս փնտրվել Զաջազունու «Հ. Յ. Դաւենակցությունը անելիք չունի այլեւս» հայտնի աշխատությունը՝ մինչեւ հրատարակվելը:

Մասնավորապես Նժդեհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Հ.Յ.Դ. ղառասխանասկզբի հարցը, այլ ո՛չ ինքնալուծարման, ինչպէս գտնում էր Զաջազունին (ՀՀ ԱԱՆ արխիւ, ԿԳՖ, գործ 11278, հս. 2):

20. «Նոր Արալույս», Բուխարես 1923թ., թիւ 10-11:

21. Փարիզի «Աղագա» թերթից ենթ իմանում (1930թ., թիւ 41), որ Նժդեհը, «Բաց մամակ Մայլ Առլընին» հողվածաւարով հանդես է եկել «Նոր Արալ»-ի 1930թ.-ի թիւ 11, 15, 17 եւ 18 համարներում:

22. ՀՀ ԱԱՆ արխիւ, ԿԳՖ, գործ 11278, հս. 2:

23. Նույնը, հս. 3:

24. Նժդեհը թեւ խիստ բացասաբար էր վերաբերվում Ղեւոնդ արեղոս. Դուրյանի անձին, սակայն գտնում էր նաեւ, որ այդ սղանությունը հնարավորություն սկեց ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսղան Մուխսար-բեյին՝ թաքնվելու եւ փրկվելու իրեն սղասվող հարվածից: Ըստ Նժդեհի, Դուրյանի սղանությունը կազմակերղված է եղել անմիղականորեն Ռուբեն Տեր-Միմասայանի կողմից: Տեր-Միմասայանն ու մի խումբ Դաւենակցական դեկավարներ փորձում էին մտերիմ հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, եւ որղեագի կանխվեր Մուխսար-բեյի սղանությունը (ինչը կարեր հարաբերությունները թուրքերի հետ), Ռուբենի անմիղական հրահանղով իրականացվեց (մի գուցե արագացվե՞ց, - Մ. Լ.) Դուրյանի սղանությունը: Սղանության շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացավ: Դա աղղանւան հանղիսացավ Մուխսար-բեյին՝ աներիկյան կառավարղյան մոտ բարձրացնելու իր անվսանղողյան աղղահղվման հարցը եւ խույս տալու հայ վրիժառու բաղկի հարվածից (ԱԱՆ արխիւ, գործ 11278, հս. 3):

25. Ռ. Մարտիրոսյան, «Դաւենակցղյան հակաժողղվղղական գործունեղությունը 2-րղ համաշխարհային �ղղտերաղմի տարիներին», էղ 48-49:

26. Պիտի ասել, որ Նժդեհի �ղղես անհասկանղությունները կուսակցական կյանղի մարղիկ չեն: Նրա մման հեղինակղությունը կարող էր լինել միայն առաղմորղ: Սա Նժդեհի եւ Հ.Յ.Դ. դեկավարղյան հակաղղողյան հղղեբանական �ղղատմաներից է:

Տարածում է գտել այն կարծիղը, թե Նժդեհի հեռացումը Հ.Յ.Դ.-ից կաղղված է Տեղակրնղողյան հետ, ինչը, մեր կարծիղով, մասամբ է ճիշտ:

Հայաստանի խորղղղայնացումից հետո, տարաղղողյան մեղ եղած ժամանակ, Նժդեհը, մինչեւ 1932թ.-ը, իր հրաղղարակումներում, ելղղթներում երբեւէ հանղես չի եկել որղղես Դաւենակցղյան շեփղղահար, այլ՝ արծարծել է համահայկական, համաղղաղղղղղղային խնղղիներ: Տեղակրն շարժման ծավաղման նախաւեմին նա սկսում է իր գործերում �ղղանձացնել Դաւենակցղղղյան՝ փառաբանղղյան արժանի էղերը եւ խոսել դաւենակցականղղյան (իմա՛

ձեռնարհ Ռազմակցականի գաղափարախոսության, բարոյականի) մասին: Նժդեհը հասկանում էր, որ Ցեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր եւ համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ Յ.Յ.Դ.-ն՝ իբրեւ այն ժամանակվա սփյուռֆահայ ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը, կարող էր լինել այդդիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բերել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել՝ չալ նրան նոր գաղափարախոսություն եւ ունենալ դրան համադասասխան ղեկավարություն:

Իր կողմից, Յ.Յ.Դ.-ի գործող բյուրոն հանդուրժեց Նժդեհին ֆարգել Ցեղակրոնությունը ԱՄՆ-ում՝ այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու համար: Սակայն, Նժդեհի անձնական հեղինակության բարձրացմանը զուգահեռ, խորացավ ներկուսակցական հակամարտությունը Նժդեհի եւ բյուրոյադես Ռուբենի միջեւ, որի արդյունքն եղավ Նժդեհի հեռացումը կուսակցությունից: Պասահական չէ, որ իր վերջին դասական ֆնուկ-յան ժամանակ նա հայտարարել է, թե կուսակցությունից հեռացել է Ռուբենի հետ անձնական թեմանության հանգամանքի բերումով: Փաստորեն, այդ հեռացումը ղայմանավորված է Նժդեհ-Ռուբեն ղայֆարով, ղայֆար կուսակցության լինելիք ֆաղափական գծի, գաղափարախոսության, որով եւ՝ ղեկավարության համար: Իսկ դա Ցեղակրոնության հետ կաղված է այնֆանով, որֆանով այդ ուսմունքի հեղինակը Նժդեհն էր:

Ի ղեղ, 1935 թ.-ին Ռ. Դարբինյանին գրած նամակում Ռուբենը, առանց շատ թե ֆիչ լուրջ հիմնավորումների, Ցեղակրոնությունը համարում էր վսանգավոր, իսկ նրա գաղափարը՝ անհեթեթ (Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն 1963 թ., թիվ 11, էջ 24):

27. Նժդեհը հեղինակ է նաեւ «**Ռազմակցության ղանթեղնը**» վերնագրով փոֆիկ գրֆուկի, որը ղաղագրվել է 1917թ.-ին, Ալեֆանդրաղղում. ինչղես նաեւ՝ Շերամի հետ, իբրեւ նվեր հայ ղինվորներին, ղասրաստել է «*Ձինվորական նարգանֆ եւ կանոնաղղություն*», որը ղաղագրվել է 1918թ.-ին, Երեւանում:

28. «Հերկ», Բուխարես 1938թ., թիվ 9, էջ 5-6:

29. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հս. 2:

30. Տե՛ս Դրոյի՝ 15 օգոսոս 1939թ., Բուխարես նոուներով նամակը Ս. Վրացյանին, որը ղահվում է Յ.Յ.Դ. Բոստոնի կենսոնական արխիվում: Այն մեղ է ղամաղղել ղասմաբան Համլես Գեուղյանը:

31. Նման մսայնության ղեմն առնելու համար, ղեռ 1934թ.-ին, Բեռլինի գերմանա-հայկական ղնկերությունը (նախագահ՝ Ռորբախ, փոխնախագահ՝ Բեռլինի համալսարանի հայագիսության ամբիոնի վարիչ Արսաշես Աբեղյան) Պոսողամում գերմաներենով հրասարակեց «Հայերն արիացիներ են» ուսումնասիղղությունը: Այն, իսալերեն թարգմանությանը, 1939թ.-ին լույս ղեսալ Հոռումում:

Ուսումնասիղղությունը, որում մի շարֆ հեղինակավոր գիսնականներ հիմնավորում էին հայերի արիական ծագումը, ինչղես երեւում է, առանձնակի ազղեցղղություն չի ունեցել նացիս ղեսաբանների կարծիֆի վրա. այլաղղես,

երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին այդ խնդիրը վերստին չէր արձարծվի: Այս-
տեղից երևում է նաեւ, որ նացիստների համար, արիական ծագման խնդիրը
ավելի փողփակաւ շահարկման առարկա է եղել, քան զուտ գաղափարա-
խոսական իրողութիւն:

32. Պետք է ասել, որ Նժդեհի ու Դրոյի միջեւ տարածայնութիւններ եղել
են նաեւ մինչ այդ: Դեռ 1920թ.-ին, Գորիսի լղատմական ժողովում, ուր վճռվում
էր Կարմիր բանակի ներխուժման դեմն առնելու հարցը, եւ ժողովականները,
հակառակ Նժդեհի կռվելու կոչերին, որոշեցին դիմադրութիւն ցույց չսալ,
Դրոն խիստ քննադատեց Նժդեհի կողմից՝ բռնած կրավորական դիրքի համար
(Ավո, «Նժդեհ», էջ 490-491): Նրանց միջեւ տարածայնութիւններ կային նաեւ
1920թ.-ի հունվարի Շուռնուխի արեւմտայնի նոյապահարմարութեան շուրջ
(հետագան ցույց սվեց, որ տեղին էին Նժդեհի նախագոյուցումները): Դրոն
գործուն մասնակցութիւն ունեցավ Բուլղարիայի կուսակցական կառույցում
Նժդեհի դիրքերի թուլացման (մասնավորապէս, Դ.Յ.Դ.-ից Զայկ Ասատրյանի
հետացման) գործում՝ այդ ժամանակ լինելով Բյուրոյի ներկայացուցիչը
Բալկաններում: Նրանց միջեւ եղել են նաեւ անձնական բնույթի ընդհարումներ
(օրինակ՝ տես Եղիշե Իսխանյան «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920», Երեւան
1999թ., էջ 681):

33. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրութիւն»:

34. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածութիւններ», Երեւան 1993թ., էջ 14-15:

35. Կարո Գետրոյանը հաղորդում է, որ Բուլղարիայի նրա գաղակը
եղել է որդեգիր (Կ. Գետրոյան, «Ամենուն տարեգիրք», Բեյրութ 1958թ., էջ 160):
Իր հուշերում, Զովհ. Դեւեջյանը բերում է Նժդեհի գաղակի անունը՝ Սուփաս
Վրեժ (տես Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես,
1970թ., էջ 72): Զավանաբար, ծնունդի անունը Սուփաս է, Նժդեհը կնքել է նաեւ
Վրեժ: Նույն Դեւեջյանը հիշում է, որ Նժդեհի՝ բանտում գրված ձեռագրերից
մեկը, մի քանի տասնյակ էջ, նվիրված էր իր գաղակին եւ կրում էր «*Իմ
ողբերգութիւնս՝ գաղակս*» վերնագիրը (նույնը, էջ 101):

Կինը (ծնվ. 1902թ.) տառաղեց արտի հիվանդութեամբ եւ 1958թ.-ին
մեռավ հիվանդանոցում, անտէր: Իսկ գաղակը (ծնվ. 1936թ.-ին), որ նույնպէս
ծանր կյանք է ունեցել, մահացել է Բուլղարիայում, 1997թ.-ին:

36. Նժդեհի եւ Դեւեջյանի հարաբերութիւնները, մինչեւ բանտում հան-
դիմելը, կազմակերպական ներքին տարակարծութիւնների հետեւանով, խիստ
անբաղձալի վիճակի մեջ էին: 1948թ.-ին, Վլադիմիրի բանտում հանդիմելով
(թեւեւ մինչ այդ Երեւանի բանտում եղել են հարեւան խցիկներում, բայց առիթ
չեն ունեցել տեսնվելու), ընդհանուր տառաղանքի թելադրումով, հաշտվել են:
Մինչեւ 1954թ.-ի հոկտեմբերը եղել են միասին ու այլեւս չեն տեսնվել: 1955թ.-
ին, ընդհանուր ներման շնորհիվ, Դեւեջյանը բանտից ազատվել է եւ 15 տարի
հետո, Արմեն Սեւան գրական ծածկանունով, գրել իր հայտնի հուշերը Նժդեհի
բանտային կյանքի մասին:

37. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես,
1970թ., էջ 107:

38. «Զայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, Երեւան 1993թ., թիվ 34: «Եր-

կիր» օրաթերթ, Երևան 1992թ., 31 դեկտեմբերի:

39. Արմեն Սեւան, «Բանասրկյալի մը հուօերը», էջ 133: Էջ 134-ին զեհեղված է Վլադիմիրուն Նժդեհի գերեզմանի լուսանկարը:

40. Կ. Գեուրգյան, «Ամենուն տարեգիրը», 1964թ., էջ 577:

41. Վ. Առաքելյան, «Նժդեհ», Երևան, 1989թ., էջ 72: Ա. Բունիաթյան, «Նժդեհի վերադարձը», Երևան, 1999թ.:

ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ա) ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1932 թ.-ին, Սոֆիայում լույս տեսնող «Խռով» ամսագրում, Գ. Նժդեհը, «Չոզեուր նորոգության խնդիրներ» խորագրի տակ, լույս ընծայեց **«Ցեղակրոնությունն իբրև հաղթանակի զորույթ»** հիմնադրությամբ հող-վաճը (Նժդեհի մի բանախոսության սղագրումն է սա), ուր մասնավորա-դեպ կարդում ենք. «Եթե ցայսօր մեր ժողովուրդը հարվածներ է միայն ստանում եւ ողբերգորեն՝ անկարող է հակահարվածել - դրա դաժանումն այն է, որ նա չի ամրում ցեղորեն... Ցեղակրոնությունն - ահա՛ համադար-մանը, առանց որի հայությունը կմնա մարդկության ֆաղափականադեպ ամենասնանկ մասը» (1):

Նժդեհը գալիս էր ավետելու ցեղահայտության ժամը, սկզբնավորելով Հայկականության տեսությունը:

1933 թ.-ի ամռանը, Նժդեհը, Հ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումով մեկնեց ԱՄՆ, ուր նախաձեռնեց Ցեղակրոն Ընդհանուր եւ այն ծավալելու համար հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը, որոնց «Ծրագիր-Կանոնագիր»-ի մեջ կազմակերպության ստեղծման նպատակն ամրագրված է. «Ստեղծել ցեղակրոն սերունդ մը, որուն անդամները ամրին եւ գործեն որդես ցեղի հղատակն ու մարտիկը, ուր որ էլ լինեն եւ ընկերային ինչ դիրք էլ ունենան...» (2):

Մինչեւ Նժդեհի ԱՄՆ գալը, այնտեղ գործում էին մի շարք երեսասարդական միություններ՝ «Հայորդի», «Որդի Հայաստանեայց» եւ այլն: Իրարից անջատ գործող այս միությունները համախմբելու եւ մեկ հայտարարի բերելու դժվարին գործը ստանձնեց Նժդեհը՝ ծավալելով Ցեղակրոն Ընդհանուր, որի գաղափարախոսությունը Ընդհանուր 1933թ. վերջին, Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում՝ **«Ցեղային արթնություն»** խորագիրը կրող հոդվածաշարով (3):

Ի՞նչ հանգամանքներով էր թելադրված Ընդհանուր անհրաժեշտությունը:

Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ գաղթահայության մեջ տիրող դաժնակալական հոգեվիճակը, ներքին ճակատում մոլեգնող միջկուսակցական դաժնակալական կռիվները եւ դրանց միացած՝ օտար այլասերիչ միջավայրը, մղել էին դրսի հայությանն իր նվաստ վիճակին հնազանդորեն հավակերթվելու, սղառնալով՝ դարասկզբի մեր դաժնությունը վերջնական

դարձնել: Սրանց ավելացել էր նաեւ հիվանդագին կրոնականությունը. հայկական գաղթօջախներում գործում էին մի շարք աղագային աղանդներ, որոնք փարոզում էին հրաժարում Հայրենիքի գաղափարից, հեռացում ազգային-հասարակական կյանքից եւ նվիրում «երկնային հայրենիքին»:

Ստեղծված մթնոլորտն անխուսափելիորեն դիտարկելու բերեց գաղթաւաճառի շուրջ մեկ միլիոն հայության փոփոխմանը, իսկ ավելի ճիշտ՝ ինքնաստղանությանը: Պետք էր կանխել այն:

Շարժման անհրաժեշտությունը թելադրված էր նաեւ թուրքերի կողմից սարվող հակահայկական փարոզությամբ: Դրա համար, թուրքերն օգտագործում էին եվրոպացի ծախու հասարակական գործիչների, որոնք հայերին ներկայացնում էին աւաւառիին՝ որդես անհայրենասեր, անարի ու անմարտունակ, անիշխանական ու բարոյականությունից զուրկ թալանչիներ: Հարկավոր էր հակափարոզությամբ ու իրական փայլերով ցրել հայության մասին ստեղծվող թյուր տեսկերացումները:

«Կար Ցեղակրոն շարժման անհրաժեշտությունն ընդգծող մի կարեւորագույն հանգամանք էւս. դա մեր հին սերնդի փաղափական սեղանակությունն էր Թուրքիայի նկատմամբ: Մեր հին կուսակցությունները սկսել էին լիել Հայկական հարցն ու համակերպել այն մտքի հետ, որ դեռ էր հրաժարվել Թուրքիայում մնացած հայկական սարածմերից ու մեծնալ թուրքերի հետ: Այդ ուրացումը երիտասարդ սերնդի աչքում մեզ կդարձնէր արհամարհելի ժողովուրդ», - գրում է Նժդեհը (4): Անհրաժեշտ էր անհայրենիք գաղթահայության մեջ բորբոքել հայրենասիրության գաղափարը, նրան «հոգեւոր ու փաղափական անուն-անսիրությունից փրկելով, դարձնել հայրենասեր» (5):

Միաժամանակ, շարժումը նոյաակ ուներ հոգեւոր հուսալի տաակար ստեղծել բոլեւիկյան բարոյագուրկ փարոզության դեմ, որ բացիլի դես սարածվում էր հայ գաղթօջախներում:

Այս վիճակից դուրս գալու մեկ ելք կար՝ հոգեւոր-բարոյական վերանորոգումը, որն էլ հնարավոր էր միայն սեփական (ցեղային) արժեքների ու ձգտումների վերածարծման եւ դրանք վերադրելու ճանադար-հով:

Բնական էր, որ հոգեվերանորոգչական այդ շարժման կողմ (շարժիչ ուժ) դիտարկել երիտասարդությունը՝ որդես հասարակության առավել կարող եւ վերանորոգվելու ընդունակ սար: Եվ այս առումով, շարժումը նոյաակ ուներ՝ վերածվել սփյուռքահայ երիտասարդության համահայկական շարժման, իսկ Ցեղակրոն Ուխտերը դարձնել աւաւառիի հայ նոր սերնդի ընդհանուր կազմակերպության կորիզը: «Որդես ծով՝ դա դիտարկելի միացնի իր մեջ նորահաս սերունդին տաականող բոլոր «գարնային ջրերը», բոլոր ազգային միությունները» (6). սա էր Նժդեհի սղասելիքը Ցեղակրոն շարժումից:

Զանի որ գաղթահայության ամենամեծ գանգվածն ադրում էր

ԱՄՆ-ում, որտեղ եւ հայությունն առավել շատ էր ենթակա ձուլման, ուծացումի, շարժումը սկզբնավորվեց այնտեղ:

Շարժման սկզբնավորման համար էական հանդիսացավ նաեւ ժամանակի գործոնը: Աշխարհում ազգայնական շարժումների աննախընթաց վերելք էր ընթանում. աշխարհն ազգայնանում էր՝ դարձադրելով նոր բախումներ: Անհրաժեշտ էր սեփական արժեքների վեր հանումով հոգեբանորեն նախադասրասվել գալիք արհավիրքին...

Եվ վսանգված Ցեղը ցնցվեց. նա երկնեց ու Նժդեհի շուրթերով հնչեցրեց Ցեղակրոնության խոսքը՝ «որդես կազդուրիչ կանչ»:

Ժամանելով ԱՄՆ, Նժդեհը, «օժտված մարգարեական շունչով ու մոգական հմայով, Ամերիկայի մեկ ծայրեն մյուսը էլեկտրականացուց մթնոլորտը իր կուռ բանախոսություններով, անկեղծ ու անվախ արտահայտություններով եւ անվիճելի փաստերով» (7):

Շնորհիվ Նժդեհի կազմակերպական ու ֆարոգչական անզուգական տաղանդի, Ցեղակրոն շարժումը միանգամից լայն թափ ստացավ: Եվ ինչդեռ խոստովանում է Ռուբեն Դարբինյանը, «առանց Նժդեհի ներշնչած ոգեւորության, առանց անոր մղիչ ուժին, առանց անոր առիմնող անձին հմայիչ ազդեցության, դժվար թե ամերիկահայ մեր նոր սերունդը կարողանար կազմակերպվիլ այնքան կարճ ժամանակի մեջ» (8): Այս շարժման շնորհիվ էր, որ նրանով խանդավառված ամերիկահայ «բազմահազար երիտասարդ-երիտասարդուհիներ սկսան ոչ միայն ամոթ չզգալ ի-րենց հայության համար, այլ՝ հղատություն...» (9):

Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին ներկայացուցչական ժողովը գու-մարվեց 1933թ.-ի հուլիսին, որից հետո, շուրջ մեկ տարի կազմակերպությունը գործեց չեզոք՝ ոչ կուսակցական հողի վրա: 1934թ.-ի հունիսին, Բոստոնի «Հայրենիք» ակումբի սրահում, Նժդեհի նախագահությամբ բացված Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին Պատգամավորական ժողովը որոշեց մտնել Դաւնակցության դրոշի տակ եւ հետ այսու կազմակերպությունը կոչել *Հ.Յ.Դ. Ցեղակրոն Ուխտեր*:

Մի ֆանի խոսք Ցեղակրոն Ուխտերի մասին:

Կազմակերպությունն ուներ իր Ծրագիր-Կանոնագիրը եւ «Հավասանք», որը ներկայացնում ենք ստորեւ.

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱՄՔԸ (10)

Ա. Ես ցեղակրոն եմ -

Եւ ահա՝ կ երդնում Վահագնի աջի վրայ՝ երբեք չմեղանչել ուխտիս դէմ - ամրել, գործել ու մեռնել որդես ցեղամարդ:

Բ. Ինձ համար անհասկանութեան եւ ազատութեան ամենաբարձր արարքը - դա հնազանդուելն է ցեղիս:

Գ. Ես ցեղաճանաչ եմ, եւ ահա՝ գիտեմ, թէ մե՞ծ է իմ ցեղը, թէ իմ ցեղն անելին է տուել մարդկութեան, քան ստացել է նրանից. գիտեմ, որ հայոց նորա-գոյն յեղափոխութիւնը վերջին գործը չէ իմ ցեղի էութեան. գիտեմ, թէ ի՞նչ բաների ասակ է իմ ցեղը:

Դ. Ես ցեղահաւատ եմ, եւ ահա՝ դառնում եմ եւ մի այլ աստուածութիւն - ցեղիս արհմը, որի անարատութեան մէջ է իմ ցեղի աղագան:

Ե. Ես ցեղահաղորդ եմ, եւ ահա՝ զգում եմ, որ իմ անձը անելի՛ իմ գերագոյն ծնողին - իմ ցեղին է մասկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին:

Զ. Իմ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրով զբաղուելու դասականութիւնը ունիմ ես, եւ ահա՝ դառնում եմ մի մե՞ծ ճակատագրի համար, որին արժանի է իմ ցեղը:

Է. Յեղակրօն եմ, ասել է՝ ուր էլ որ լինեն, ընկերային ինչ դիրք էլ որ ունենամ, ես խանդավառօրէն կը մնամ հոյասակն ու մարտիկն իմ ցեղի:

Ը. Հայաստանից դուրս, սփիւռքի մէջ, ի՞նչ վիճակում էլ որ լինեմ՝ մեծահարուստ, բարեկեցիկ թէ օրավարձով աշխատող բանուոր՝ անդարձ դանդախութիւն չեմ համարի տարագրի կեանքս: Չէ՛, վերադարձ կայ:

Թ. Կը դաւանեմ, որ իմ սերունդը անելի՛ մեծ դասականութիւն ունի, քան ունէր անցնող ազատագրական սերունդը: Պարսկականութեան մէջ՝ ցեղա-կրօնի իմ բաժինը - առիւծի բաժինն է, ամենամեծը:

Ճ. Յեղակրօնը, որի նշանքան է - անելի՛, էլ անելի զօրութիւն - դառնա-մունք ունի իր ցեղի մարտական ոյժի, իմա՛ Հայ Յեղ. Դաճնակցութեան հանդէպ:

ՃԱ. Զոհադաս եմ ես, եւ ահա՛ երկիւղածօրէն կ'ոգեկոչեմ նրանց, որոնց դասանունը յաւիտեանական է, որոնք առիւծացան իրենց արիւթեան մէջ, աստ-ածացան իրենց հոյակապ նուիրումի մէջ - որոնք իրենց արիւնը շոյալեցին մեր ցեղի գոյութիւնը եւ դասիւր յաւիտեանականացնելու համար:

ՃԲ. Յեղակրօնն էլ է ձգտում երջանկութեան - տեսնել թէ ինչդէ՛ն աճում է իր ժողովրդի զօրութիւնը եւ արդարօրէն ընդարձակում է Հայաստանը:

ՃԳ. Յեղով է աղբում, ստեղծագործում եւ յաւերժանում ժողովուրդը: Մարդկային մշակոյթի գործում զօրութեանական ոյժ է ցեղայնութիւնը: Արդ, թէ ինչո՞ւ ցեղային անհասկանութեան եղծումը ցեղակրօնը համարում է ոճիր՝ ուղղուած մարդկութեան եւ, ի մասնաւորի, իր ժողովրդի դէմ:

ՃԴ. Յեղակրօնը խորում է այն բոլոր վարդապետութիւններից եւ հոսանքներից, որոնք միտում են մեր նորահաս սերունդը հեռու դառնել ցեղի կազմուրիչ սփնէն - կաթէն:

Նա խորում է հայ իրականութեան մէջ զեռացող այն բոլոր ոյժերէն, որոնք թեղէնէ հասարակական դիրքով հակոսնեայ, բայց ընդհանուր հոգեբա-նութեամբ միացած ճակատ է յարդարած մեր լուսաւոր ազգայնականութեան դէմ:

Անելի՛ դարգ: Ազգայնականութեան երկու ձեւերից - ազգայնական անհա-սարդապետութիւն եւ անարդարութիւն - ցեղակրօնը ողջունում է առաջինը, որն այլ

բան չէ, եթէ ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասաւոր ձգտումը՝ հաւատարիմ մնալ իր
ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր տասնական Տիրը, եւ դաստիարակել իր
հաւատական անձի ազատութիւնը:

Յեղակրօնի այդ ձգտումը լիովի համադասասխանում է համամարդկա-
յին բարոյականի եւ յառաջդիմութեան բարձր սկզբունքներին:

ԺԵ. Մեծ է ցեղակրօնի իմ թեմամամբը, ինչդէս մեծ է իմ դաստիարակումը:

Յեղիս թեմամբներ են թուրք, բուլղարներ եւ սրանց հայադաւ գործակալ-
ները, ամէն անուան ու ծոցումի սակ - որոնց վճռաբար կը հակադրեն իմ զօրու-
թեանական ցեղադաստիարակումը:

- Ինձ համար գոյութիւն ունի հարցերի հարցը՝ հաղթաբախտութիւն թո՞ւրք:

- Ես խորում եմ բուլղարները, որովհետեւ հակամարդկային է: Երիցս
ասում եմ դա, որովհետեւ հակահայ է՝ թուրքի չափ, որովհետեւ թուրքի հետ զի-
նակցած մտաւ Հայաստան, որովհետեւ նրանից ցայսօր օգտուեց ցեղիս գերեզ-
մանափորը - թո՞ւրք, միայն թուրք:

Յեղադրուժ բուլղարներ իր շնական հրաժարիմն ունի.

Ես՝ իմ վճռական այրման ցեղիս.

Նա իր թուրքէ անգոր եղիցին ունի.

Ես՝ իմ համադաստիարակական ազատաստիարակումը ցեղիս համար:

Զգուելիօրէն բացասական է բուլղարներ, եւ դիմազուրկ՝ հոգեդէս:

Յեղակրօնը մարդկութեան ներկայանում է ցեղադրուժ ճակատով:

ԺԶ. Պարտադրականութիւն, կրօնական տարադաստիարակ, սարսափի հո-
գեքանութիւն, լալկանութիւն, մտքի անիշխանականութիւն, կրօնական անդեմա-
կանութիւն, դասակարգային եւ յարանուանական եսականութիւն - այդ ամէնից
խորելով խորում է ցեղակրօնը:

ԺԷ. Յեղակրօն եմ, ասել է՝ դարձիմ, կամիմ, կարող եմ գերազանցել, եւ
դէ՛սք է գերազանցեմ ցեղիս թեմամբներին - մայր թուրքին:

ԺԸ. Ուժամաստիարակութիւն ու նահանջ չի ճանաչում ցեղակրօնը: Նրա
մօտ կենդանի է ծարաւը՝ ոյժի, քաղցրութիւնը՝ զօհաբերութեան, եւ ճիգը՝ ցեղի ոյ-
ժերի կենդանացման:

Արտախտեան իր նախնիների մեծութեան հետամուտ՝ մա դասկարում է իր
ցեղէն, եւ ազատաստում ամէնուրեք արժանաւորադէս ներկայացնել դա:

ԺԹ. Նրա համար նուիրական է հայոց նորագոյն քաղաքական գոյառու-
թեան օրը - Մայիս 28-ը - եւ այն խորհրդանշող սրբական Եռագոյնը, որ է՝ սրբու-
թիւն, քաղաքական դաս եւ վախճանաբանութիւն, միաժամանակ:

Ի. Հայ մարդու հետ ցեղակրօնը խօսում է հայերէն, որովհետեւ գիտակցում
է, թէ լեզուի մահը արագացնում է ժողովուրդների հոգեւոր մահը:

ԻԱ. Ինքնամոխտման մէջ ազատ չէ՛ ցեղակրօնը:

Քաղաքառոյջ լինելու իրատունք եւ դասականութիւն ունի մա, որի ձեռքին է
զալոց սերունդների ճակատագիրը:

ԻԲ. Նրա համար նախասիրելի են այն գիտութիւնները, արուեստներն ու

արհեստները, որոնք կարելի է ծառայեցնել իր ցեղի հզորութեան եւ յաղթանակին: Յեղակրօնը՝ մարտիկ է կամ լուսաբերութեամբ է դառնալ այդպիսին:

ԻԳ. Անձնական կամքի մշակութեամբ՝ ցեղակրօնը սասարում է հայ ոգու հսկայացումին:

Ցեղի կամքի աստուածացումը - ահա՛ թէ ինչի է ձգտում նա:

Այդ անմեռ կամքին ահա՛, որ չմեռաւ դաժան դարերի հարուածների սակ, եւ չթողեց որ հայութեան մէջ Մամիկոնեանների ռազմաշունչ ոգին մեռնի, ցեղակրօնն ասում է վճռաբար՝ այո՛ւ եւ ամէն:

Կազմակերպությանն անդամակցում էին Ցեղակրօնության դավա-նամբը (հավասամբը) ընդունող երկսեռ հայորդիներ: Կազմակերպության միավորը Ուխտն էր, որն ուներ առնվազն յոթ անդամ: Ցեղակրօն Ուխտերի ղեկավար վերին մարմինը Կենտրոնական վարչությունն էր, որն ընտրվում էր Պատգամավորական ժողովի կողմից. վերջինս գումարվում էր տարին մեկ անգամ: Կենտրոնական վարչության միստերին մասնակցում էր Զ.Յ.Դ. ԿԿ-ի որեւէ անդամ՝ մեկ ձայնի իրավունքով:

Ուխտերը կազմակերպում էին ընկերական հավաքույթներ, Հայոց լուսնության նյութի վրա՝ ցեղային իմնաճանաչմանը նպաստող ասու-լիսներ, ինչդեռ նաեւ՝ մարզամբ, զբոսամբ եւ այլն: Ուխտերի ժողովներին կամ հավաքույթներին հայերենը լուսաբար էր:

Ուխտերի ներսում առկա էր խիստ կարգադատականություն:

Ուխտակիցների միջեւ գործում էր «Բոլորը մեկի եւ մեկը բոլորի համար» սկզբունքը:

Ցեղակրօն Ուխտերը ներդաշնակ հարաբերություններ էին դաշ-տանում Հայկական Կարմիր Խաչի, Զ.Յ.Դ. Ուսանողական միության եւ նման այլ հաստատությունների հետ, որոնք համակրում էին Ցեղակրօն արժանանը:

Ուխտերի նշանաբանն էր. «**Հայասանը՝ հայերին**»:

Կազմակերպության դաշնական տներն էին՝ *Ցեղակրօնու-թյան օրը*՝ հունվարի 14-ը (11), *Դրոշակի օրը*՝ օգոստոսի 10-ը:

Ցեղակրօնները լուսաբար էին նաեւ մասնակցել՝ Հայոց սգա-տանին՝ ապրիլի 24-ին, Հայասանի անկախության օրվան՝ մայիսի 28-ին, Դաշնակցության օրվան՝ հոկտեմբերին (12):

Ուխտերի խորհրդանշանն առյուծն էր:

Ցեղակրօն Ուխտերի առաջին Պատգամավորական ժողովում «*Հառաջ, նահասակ*» հայտնի ֆայլերգը (խոսք՝ Գ. Կառավարենցի, երա-ժշտություն՝ Բ. Կանաչյանի) ժամանակավոր ընդունվեց՝ իբրեւ կազմա-կերպության ֆայլերգ, իսկ «Հայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթը՝ իբրեւ ցեղակրօնների օրգան:

«Հայրենիք» շաբաթաթերթը («Hairenik Weekly») հրատարակվում էր 1934թ.-ի մարտից, նպատակ ունենալով ամերիկահայ նոր սերնդին գո-նե

անգլերեն լեզվով ծանոթացնել իր ազգի դասնությանը, մշակույթին, զերծ դառնալ նրան օտարացումից: «Անոր օգնությամբ էր, որ Պարեգին Նժդեհը, որ անգլերեն բնավ չէր գիտեր, իր խանդավառությամբ եւ մագ-միսական շունչով կրցավ ազդել մեր նոր սերունդի վրա եւ մեկ ընդհանուր կազմակերպության դրոշի տակ հավաքել հոս ու հոն գոյություն ունեցող «Հայորդիներու» խումբերը, ինչդեռ եւ՝ նորեր կազմել: Առանց «Հայրենիք Ուխտի» հոգեբանորեն հող դասրաստելուն, անկարելի դիտել լինե՞ր, հարկավ, մեր նոր սերունդի ընդհանուր կուռ կազմակերպությունը... Այլադեռ անգլերեն չխոսող Պ. Նժդեհը իր տղավորիչ հռետորությամբ եւ գեղեցիկ հայերենով չդիտել կրնար երբեք խանդավառություն ստեղծել մեր նոր սերունդին մեջ», - գրում է Ռ. Դարբինյանը (13)՝ մի փոքր գերա-գնահատելով այդ շարժառթերթի դերը:

ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժման կենտրոնը Բոստոնն էր: Ցեղակրոն Ուխտերը գործում էին նաեւ Չիկագոյում, Դիսոյոսում, Ֆրեզոյոյում եւ Ամերիկայի հայաշատ այլ վայրերում: Դրանք մասնաճյուղեր ունեին Բուլ-դարիայում (Սոֆիա, Պլովդիվ, Վառնա, Բուրգաս եւ այլն), Զուլանասա-նում, Ֆրանսիայում, Ռումինիայում եւ այլուր:

Իսկ ինչու՞ Նժդեհը Ցեղակրոն կազմակերպությունը կոչեց ուխտ եւ ոչ, ասեմք, խումբ: Դիմենք իրեն. «Մեր ժողովրդի բոլոր մեծագործու-թյունները արդյունք են իր որոշ գավազների ուխտվածության: Վաղը քա-ղաքաւ կռվելու դասրաստ գինվորներ կուներնա միայն նա, ով այսօր ուխտ ունի. այս հասկացողությամբ ժամանակին ես ծնունդ տվի «Դավիթ-բեկյան ուխտ»-երին, որոնք լիովի արդարացի են իրենց անունը վստահի ու դասրասկանության ճակատի վրա: Միեւնույն հոգեբանական հաշիվ-ներով «ուխտ» անվանեցի նաեւ Ամերիկայի մեր ցեղակրոն միավորները... Չկայ ավելի անդիտան իմացական էակ, քան ուխտագուրկ հայ մարդը: Անուխտ հայ, ասել է՝ անոգի, իսկ անոգի հայ, ասել է՝ աննվեր, անարի, անգոր» (14):

1934 թվականի աշնանը Նժդեհը ԱՄՆ-ից վերադարձավ Բուլդա-րիա, նդասակ ունենալով ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձ-նել համահայկական, համազաղութային: Նա գտնում էր, որ հայրենա-սիրական այդ շարժման մեջ «վերանորոգվելով միայն դիտի միանան հայության բոլոր հասկածները» (15): Այս առիթով, Բուլդարիայի Ցեղա-կրոն կազմակերպության գործում անդամներից Օնիկ Զարմունին 1936թ.-ին գրում էր, թե «դետ է ստեղծել ընդհանուր մի կենտրոն եւ հայ դասանեկությունն ու երիտասարդությունը դաստիարակել ու դեկավա-րել համացեղային սկզբունքներով ու ոգիով», եւ ադա՞ եզրակացնում. «Մեզի կթվի, թե դասնությունը այդ դերը վերադառնա է Ցեղակրոնու-թյան: Չկա՞ ավելի ընդհանուր արժեք եւ գաղափար, քան ցեղը: Չունիմք ավելի կենտունակ մի կազմակերպություն, քան Ցեղակրոն ուխտերը: Կմնա, որ ցեղակրոնությունը իր մեջ ձուլե մշակութային ու մարզական բոլոր

միությունները եւ դառնա հայ երիտասարդության համահայկական շարժումը» (16):

Հետաքրքիր են նաեւ Չարմունու դասողությունները Ցեղակրոնություն-Դաւանակցություն հարաբերությունների խնդրի վերաբերյալ, որն այդ տարիներին բավական կնճռոտ էր. «Ինչ որ էլ ասվի ու գրվի, որքան էլ ժանգոտ սլաֆներ ուղղվին նոր շարժումի հասցեին, սա արեւի ղեւս ղայծառ ճշմարտություն է, որ ցեղակրոնությունը ո՛չ միայն հայության եւ Հայաստանի դասին, այլ նաեւ զանոնք հետադարձ մեր կուսակցության համար բացարձակ անհրաժեշտություն է: Եւստիս դաւանակցականությունը սկիզբէն իսկ եղած է եւ մինչեւ հավիտյան ղիտի մնա հայ ժողովուրդի ցեղային ուխտը: Ուրիշ կարգի սովետություններ ո՛չ հայոց դասմությունը կրնա հանդուրժել, ո՛չ ալ դաւանակցական ուխտի նահատակներու սրբազան հիշատակը» (17):

Սակայն, Նժդեհի հարաբերությունները Հ.Յ.Դ. ղեկավարության հետ սրվեցին այն աստիճան, որ 1937թ.-ին նա խզեց իր կապերը կուսակցության հետ, ինչը զգալիորեն անդադարձավ նաեւ Ցեղակրոն շարժման հետագա ընթացքի վրա:

Դեռ 1934թ.-ին Նիկոլ Աղբալյանը Բեյրութից գրում էր ԱՄՆ-ում գտնվող Նժդեհին. «Ցեղակրոնության շարժումը, որ այդդեպ հաջողությամբ կծավալի րո խոսքի հմայով, ղիտի կարողանա՞ սեւել, երբ դուն թողուս Ամերիկան: Սարգարեն աւակերտներ ունի՞, որ ղաիեն ոգին եւ ուրեմն գործը» (18): Ցավոք, Աղբալյանի մտավախությունը արդարացավ, եւ Ցեղակրոն շարժումը ԱՄՆ-ում՝ Նժդեհի Հ.Յ.Դ-ից հեռացումով, սկսեց սեղանակցություն ադրել: Իսկ 1941թ. հուլիսին, Չիկագոյում գումարված ամերիկահայ Ցեղակրոն Ուխտերի 8-րդ Պատգամավորական ժողովը որոշեց կազմակերպությունը վերանվանել «Ամերիկայի Հայ երիտասարդաց դաւանակցություն»: Վերանվանումը բացատրվում էր նրանով, որ իբր ցեղակրոնների հակառակորդները ամերիկյան շրջանակներում տարածում էին, թէ նրանք նացիստական ցեղապաշտության դավանակիցներ ու գործակիցներ են եւ, միաժամանակ, դժվար էր օտարներին բացատրել «ցեղակրոն» բառի նշանակությունը:

Այս անվանափոխությունը վերաբերում էր միայն ամերիկահայ ցեղակրոններին, իսկ այն վայրերում, ուր Նժդեհի ազդեցությունը մեծ էր (հատկապէս Բուլղարիայում, որտեղի կառույցն ամենաուժեղն էր), Ցեղակրոն կազմակերպությունները, այդ անունով՝ գործեցին մինչեւ Նժդեհի ձերբակալությունը՝ 1944թ.-ը:

Բ) ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ

**«Ես կարդացի ցեղիս թողած
ասվածային հեճերը երկրագնդի
վրա, Տեսա, համբուրեցի, դաճեցի
- ես դարձա ցեղակրոն»:**

Ցեղակրոն շարժման գաղափարաբանությունը Ցեղակրոնությունն է:

Անուշտ, Ցեղակրոնությունը գաղափարական դասարկության վրա չէր ստեղծվում: Դրան նախորդել էին Ալիսանի, Րաֆֆու, Պատկանյանի, Վարուժանի, Ահարոնյանի եւ այլոց ցեղաուսուցչական գաղափարները: Սա-կայն նրանք սվել են գաղափարներ, բայց ոչ՝ գաղափարախոսություն: Նժդեհին էր վիճակված, խնայելով ու ամփոփելով իր մեջ մինչ այդ եղած Չայ ցեղային միջոց, համակարգելով ու ամբողջացնելով այն, հիմք դնել հայկականորեն հիմնավորված՝ Չայի էության եւ բարոյականի վրա կառուցված մի ուսմունքի, որը կոչեց Ցեղակրոնություն: Ցեղակրոնության գաղափարները ծնունդ չառան գաղթաւարհում, այլ՝ բերվեցին Չայրե-նիից, որի լեռներում կյանքի կոչվել ու հաջող ֆնուկուն էին բռնել դրանք 1919-21թթ.-ին՝ Դավիթբեկյան Ուխտի ձեռով: «Չանձին մեր Դավիթ-բեկյան ցեղադահ ուխտերի՝ 1920-ին գործեց ու հաղթանակեց ցեղակրո-նությունը». գրում է Նժդեհը (19):

Նժդեհն իր ուսմունքը խարսխեց այն ասվածային ուժ-էության վրա, որ կոչվում է «Չայ ցեղ»: Եվ Ցեղակրոնությունը, առաջին հերթին, այդ ուժ-էությունից սերված լինելու, ասել է՝ Չայ ծնված լինելու գիտակցումն ու հղափայտությունն է, այդ ծնունդին անմնացորդ նվիրվելու եւ ցմահ հավատարիմ մնալու ուխտը:

Նժդեհի համար՝ «ցեղ» հասկացության՝ մարդաբանության սված սահմանումներից «եւ ո՛չ մեկն է ընդունելի»: Առհասարակ, ըստ նրա, «դժ-վար է դա սահմանել գիտական լեզվով. այստեղ միայն հարաբերական գիտականության մասին խոսք կարող է լինել»: Նժդեհին «բավական չեն հին եզրերը (սերմիները)», քանզի «նրանցով չի կարելի սղառել ցեղի ողջ սարողությունը»: Ըստ նրա ընդհանրացումների՝ «ցեղն ավելի՛ հոգի է, քան՝ կալ (իմա՛ր նյութ,- Մ. Լ.)» (20):

Այն նախաստեղծ է եւ գոյություն ունի արարչագործության սկզբից. «Ցեղը նախագոյ է Աստու նման» (21): «Նա ժամանակների վկան է, հավիճեմական հայր, Աստու գործակիցը» (22):

Ցեղը Ոգու եւ Արյան միություն է, հոգեկան խառնվածք ու կենսա-բանական կազմվածք, միաժամանակ. այն անկրկնելի հոգեկանն ու ան-

խառն մարմնականը, որ մարդկային սեսակը (իմա՝ էթնոսը) դարձնում է ինֆնասիոդ եւ, որով սեսակները սարքերվում են իրարից (23): Այս ինֆնասիոդային դասի համարումն ու հավիստեմականացման ճիգն է Յեղակրոնությունը - հայրեն աղբյուր եւ հարատեւելու սենչ, մղում:

Յեղակրոնության հիմնում ընկած են երկու հիմնարար սկզբունքներ՝

ա) մեր դժբախտությունների համար մեղավոր ենք մախ եւ առաջ մենք,

բ) մեզ դեմ է եղած ուժը փնտրենք մեր մեջ:

Յեղակրոն ուսմունքը կառուցված է հետեւյալ սրամաքանակաւ հաջորդականությամբ. «**Ես ճանաչում եմ իմ ցեղը, ես հավասում եմ իմ ցեղին, ես դառնում եմ իմ ցեղը, ես ցեղակրոն եմ**» (24):

Յուրաքանչյուր աշխարհայացքային ձեւ, լինի դա դիցաբանություն, կրոն, թե փիլիսոփայություն, սկսվում է ճանաչողությունից: Յեղակրոնությունը սկսվում է Յեղի ճանաչումով՝ ճանաչումը Յեղի դասման, մշակույթի, կենցաղի, ճանաչումը նրա արժեքների ու արժանիքների, նրա ներկայի ու ձգտումների, ճանաչումը համաշխարհային ֆաղափարության մեջ Հայ ցեղի բերած դասկառելի ավանդի:

- Յույց սվե՛ք ժողովրդին իր ցեղի արեւ-դեմքը, որ նա ինֆնաստությամբ բարձրացնէ իր խոնարհ ճակատը,- ասում է Նժդեհը՝ համոզված, որ իր արժեքների ու առաքինությունների ճանաչումով է ժողովուրդն ընդունակ հոգեփոխումի եւ որ դրանում է մտավորականության, գրականության, մատեւ, հեղափոխական շարժումների դերը (25):

Յեղաճանաչողությունը, մատեւ, մեր ցեղային թերությունների ճանաչումն է, եւ Յեղակրոնությունը դրանց սրբագրման՝ ցեղային վերափոխության լուրջ փորձ է:

Եվ դասահական չէ, որ Նժդեհը Յեղակրոնության սուրբ գիրք է համարում «**Հայոց Պատմությունը - Յեղի կյանքի գիրքը**», որը ցեղաճանաչումի, իմա՝ ինֆնաճանաչումի գլխավոր աղբյուրն է:

Յեղակրոնությունը անհատի ինֆնաճանաչումը բխեցնում է ցեղաճանաչումից, քանզի «ճանաչիր ինքդ քեզ» կնշանակի՝ ճանաչիր մախ քեզ ծնող հավաքականությունը, այսինքն՝ Յեղը, որի ընդհանրական հասկանիւթները դայմանավորում են քո անհատական կեցվածքը:

Ճանաչիր Յեղդ. սա Յեղակրոնության դասգամն է հայ նոր սերնդին:

Յեղի ճանաչումից է բխում *ցեղահավաստությունը* - հավաստ մեր ցեղի ուժի, հանճարի, նրա կամքի ու կարողությունների, նրա աղագայի ու հավիստեմականի նկատմամբ:

Հավաստ Յեղին, կնշանակի՝ ունկնդիր լինել նրա ձայնին, հաղորդակցվել նրա հետ, լինել *ցեղահաղորդ*: Դա ասել է՝ հաղորդակից լինել Յեղի ուժին ու հանճարին, նրա ցավին ու հրձկանքին, դժբախտու-

թյուններին ու մեծագործություններին: Վսանգի լուսինն Յեղի ձայնը, մռնչոցը լսելու ու դրան հետեւելու կամքն է ցեղահաղորդությունը:

Յեղահաղորդությամբ թելադրված՝ Յեղակրոնությունն անհասից լուսնաշողուն է անխախտ միությունն իր Յեղի հետ՝ վերջինիս ճանաչելով որդես գերագույն ծնող: Այս առումով, նա ընթացիկ դիտում է որդես միջոց՝ Յեղի հզորացման համար եւ գտնում, թե ընթացիկ զավակներն ավելի լուսնաշողուն են Յեղին՝ գերագույն ծնողին, քան անմիջական ծնողներին:

Հաղորդակից լինել Յեղին, կնքանակի՝ նրանով որոշել քան անհասական երջանկությունն ու ազատությունը:

Յեղակրոնությունը Յեղի հավաքական բախտավորությամբ է լուսնաշողուն անհասի բաղձալի երջանկությունը, որ է՝ «*Տեսնել թե ինչպե՞ս աճում է իր ժողովրդի զորությունը եւ արդարեւն ընդարձակվում է Հայաստանը*» (26):

Ըստ Յեղակրոնության, անհասի ազատության եւ նրա՝ որդես անհասականության իմաստաբանության մեծագույն չափը, «ամենաբարձր արարի»՝ հնազանդվելն է Յեղին: Այլ խոսքով, անհասն ազատ է այնքանով, որքանով չի հակադրվում Յեղի շահերին եւ չի վնասում նրա բարոյականը, եւ նրա իմաստաբանությունը լուսն է վերածվի ցեղամեծ եսականության:

Որդես Յեղի աղագայի նկատմամբ հավաստեմանող բարոյախոսություն, Յեղակրոնությունը չի փորձում անզոր ճակատագրադատություն, այլ լուսնաշողուն է՝ լուսնաշողուն կերել այն մեծ ճակատագիրը, որին արժանի է Յեղը:

Յեղակրոնության էական մասն է կազմում *ցեղադատությունը* - դատաւարները Յեղի որակների, արժեքների ու սրբությունների:

Հայրենադատություն

Դա նվիրական դատաւարներն է այն հողի, որի վրա բնականորեն առաջացել է Հայ ցեղը, որի վրա նա կերել է իր դատաւարները եւ ստեղծել իր մշակույթը, որում ամփոփված են իր զավակների աշխուճները եւ որի սիրո ու ազատության համար զոհաբերվել են մեր մեծ մեռելները:

Արյան դատաւարներ

Յեղակրոնության մեջ Յեղի արյունը ասվածությունն է, քանզի սրանով է նաեւ լուսնաշողուն Յեղի հոգեմարմնական կերակուրը: Յեղակրոնությունը փորձում է դատաւարներ Յեղի արյան նկատմամբ, որի անարատության մեջ է տեսնում մեր ցեղի աղագայն: Այլ խոսքով, Յեղակրոնությունը մեծում է խառնացել ամուսնությունները:

Լեզվի դասանուններ

Լեզվի հարցում Ցեղակրոնությունն անզիջում է. նա Հայից դահանջում է՝ հայ մարդու հետ խոսել հայերեն, հիշեցնելով, թե լեզվի մահը արագացնում է ժողովուրդների հոգեւոր մահը: Այդ մտածողությամբ՝ նա դահանջում է դասանուն դեղի մայրենի լեզուն, որի մահությամբ եւ իմաստավորմամբ (27) է դայանավորված մեր ցեղի հոգեւոր աղաքան:

Ջոհադասություն

Դա դասանունն է մեր ցեղի սրբազան մեռելների, «որոնք առյուծացան իրենց արիության մեջ, ասվածացան իրենց հոյակապ նվիրումի մեջ, որոնք իրենց արյունը շայլեցին մեր ցեղի գոյությունը եւ դասիվը հավիտենականացնելու համար» (28):

Նախնիադասություն

Ցեղակրոնությունը մեծագույն վասություն է համարում հոգեւոր խզումը հին ու նոր սերունդների միջեւ, որով խախտվում է Ցեղի երեկվա ու վաղվա օրգանական կաղը: «Նորահաս սերունդը կսրվե՞ց անցնող կամ անցած գնացած սերունդներից՝ նա էադես կսրվում է մինչ այդ գոյություն ունեցող Ցեղի արժեքներից ու սրբություններից... Հին սերունդից կսրվողը դառնում է հոգեդես անհող եւ անուղի: Էականը հոգեհաղորդակցությունն է սերունդների միջեւ, որի շնորհիվ վերջինները փոխանցում են Ցեղի հավիտենական բոցը...» (29):

Հոգեհաղորդակցվել, ասել է՝ «դասնական հիշողությամբ վերադրել անցյալ սերունդների կյանքը՝ նրանց ճակատագրին կաղելով մերը» (30):

Ցեղակրոնության մեջ հասկադես առկա է խորին ակնածամբ դեղի Մամիկոնյան ռազմաշունչ ասդեսները (31): «Ով այս կամ այն չափ ծանոթ է Հայոց դասնությանը, անմիջադես կհասկանա, որ Ցեղակրոն շարժումը, որդես ուխտ, նման է Մամիկոնեից ասդեսների Ուխտին: Մամիկոնյանների դես, ցեղակրոնը դավանում է՝ ազգին անահախնդիր նվիրվածություն եւ հանում Հայրենիքի մահը փաշաբար ընդունելու վճռականություն» (32):

Ուժադասություն

Ցեղակրոնությունը փարոզում է ուժի դասանուն, փանզի աշխարհը ճանադարի է սալիս ուժեղներին՝ հոզով, մսով եւ բազկով ուժեղներին. հաղթում է ուժեղը եւ ո՛չ արդարը:

- Ավելի, էլ ավելի զորություն,- նշանաբանում է Ցեղակրոնությունը (33), ձգսելով աշխարհ բերել զորության մարդուն - վահազնադաս-սին՝ ուժադաս եւ արիադաս, որի մոտ մշակա է ծարավը ուժի, արիության, ճիզը՝ կասարելագործումի եւ կամիք՝ զոհաբերության:

Առաջնորդադասություն

Ցեղակրոնության մեջ դասաճանաչում է ենթակա նաեւ Ցեղի ճճմարիտ առաջնորդը, որի աջն է գծում ճակասագիրն ազգերի, որին են դարսական ազգերն իրենց վերելներն ու անկումները: Եվ Ցեղակրոնությունը դահանջում է՝ հնազանդվելով Ցեղի կամփին՝ գիտենալ հնազանդվել նաեւ Ցեղի առաջնորդին, որ կրողն ու ուսուցիչն է ցեղային բարոյականի:

Ցեղակրոնությունը գերագույն սրբություն է ճանաչում Ցեղին եւ հռչակում. «Հայ կոչվելու արժանի չէ նա, ո՛վ մեր երկրագնդի վրա հայ անունից ավելի մի այլ բան է սիրում» (34):

- Եղի՛ր Հայ, նախ Հայ,- դասգամում է Նժդեհը,- որովհետեւ Հայն իր դասնության մեջ ավելի մարդ եղավ, քան Հայ մարդ, եւ, այդ իսկ դասճառով, նրա ողբերգությունը եղավ անօրինակ... (35)

Ցեղակրոնությունը չի ընդունում միայն կույր բնագրի կամ զուտ սրամաքանության վրա հենված ցեղադասություն, ցեղասիրություն: Նա կողմնակիցը չէ նրանց, «որոնք ցեղը սիրում են իրենց զգացումի ուժով, բայց մտքի սկարությամբ, ինչդեռ եւ նրանց, որոնք սիրում են մտքի ուժով, բայց կամփի սկարությամբ»: Նա ջասագովն է նրանց, «որոնք ցեղը սիրում են իրենց անհասականության բովանդակ ուժով՝ մտքի, զգա-ցումի եւ կամփի բովանդակ թափով» (36):

Ցեղի արժեքների ու առաքինությունների իմացությունից, դրանց նկատմամբ ակնածանից, դասաճանաչում է ծնվում անհասի ցեղային (ազգային) հոյարությունը: «Բարոյադես սնանկ է անհասը, երբ նրան դակասում է ազգային հոյարանի զգացումը - ծնունդ՝ ազգային իմնաճանաչության, որ իր սնունդը առնում է մեր դասաճանաչումից դեղի այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ եւ հերոսական Հայրենի Պասնության մեջ» (37):

Հոյարանի հետ կաղված՝ Ցեղակրոնության մեջ կա մի էական խորհուրդ եւս. դա Ցեղի սիտանական ցավի, նրա դարավոր տառադան-փի ու անոթանի խորադես ադրումն է: Եվ Նժդեհը համոզված է, որ այդ ադրումից դիտ վերագարծնի մեր նվաստացած հոյարությունը եւ ծնունդ առնի մեր նոր՝ հոյարության կրոնը: Եվ այնժամ աւխարի կգա ցեղի ցավից ցնցված, «սեփական տառադանի մեջ մկրված» ՆՈՐ ՀԱՅԸ (իմա՛ ցեղակրոն Հայը)՝ «ցեղային բարոյականով մյուռոնված», որ կոչված է հաղթահարելու մեր սկարությունները եւ «վերականգնելու մեծությունը Հայ անունի» (38):

Ըստ այդմ, Ցեղակրոնությունը աւխարիի անիրավությունից վիրավորված, այդ աւխարիից զարնված ու անարզված Հայ հոգու ահեղ զայրույթն է: Դա դոռթկումն է սրկության դարավոր փնից արծնացած Հայի, որի տառադանից ու հալածանից փոթորկվել է նրա խոցված հոյարությունը:

Անհմաստ րիսի համարել Յեղի նկատմամբ հավասը, ցեղադաճությունը, ցեղային հոգաբարձությունը, եթե այդ ամենը վերացական են, դասարկախոսություն ու չեն դրսևորվում իրական կյանքում եւ անհասկանալի վարում: Ճանաչելով Յեղի արժեքներն ու բարոյականը, անհրաժեշտ է նաեւ կրել դրանք, ամրել դրանցով՝ աղանդավելով մտքի, խոսքի ու գործի ներդաճանակությունը: Իսկ ամրել Յեղի ձգտումներով, նրա արժեքներով ու բարոյականով, դրանք կենսաձեւ դարձնել մեզ համար, կնշանակի՝ կրել մեր մեջ Յեղը, լինել *ցեղակիր-ցեղակրն*:

Այստեղից էլ, մեր կարծիքով, Նժդեհի կողմից ցեղ եւ կրն գոյականների միացումով՝ «ցեղ-ա-կրն» բառի ընտրությունը (39): Ցեղակրն լինել, ասել է՝ կրել քո մեջ Յեղը (կրն բառի արմատը «կրել»-ն է (40). հայերենում մեմբ ունեմբ նման կարգի այլ բառեր եւ՝ հոգեկրն, խաչակրն, մղելկրն, նյութակրն, մաքրակրն, խոսակրն, կուսակրն), Յեղի որակները, բարոյականը, կրել քո մեջ այն ամեն ցեղային-հայկականը, որն առկա է մեր դասնության ողջ ընթացքում: «Ցեղակրն է նա, ով ամրում է ցեղորեն՝ ցեղի կյանքով եւ ցեղի համար» (41):

Պարզ է դառնում նաեւ, թե ինչն է Նժդեհը «ազգասիրություն», «հայրենասիրություն» եւ նման կարգի այլ բառերի փոխարեն, նախընտրել «ցեղակրնություն»-ը: Ցեղակրնությունն ավելին է, քան ցեղադաճությունը կամ հայրենադաճությունը. այն վերջիններս ներառում է իր մեջ :

Նոր բառ, բայց հին էություն: Եվ, ըստ այդմ, Ցեղակրնությունը, որդես Չայ ցեղի էության արտահայտություն, դրսևորում, նույնքան հին է, որքան իմքը՝ Չայ ցեղը:

ՆԵՐՑԵՂԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ

Ազգային միասնության միակ գրավականը, ըստ Ցեղակրնության, *Ներցեղային բարոյականով* առաջնորդվելն է, երբ ազգի անդամները, երկրորդական համարելով կրոնական եւ ֆաղաֆական իրենց անհասկանալի համոզումները, միավորվում են Չայ լինելու հանգամանքով: Այդ եսամեծ բարոյականը յուրաքանչյուր հայից, որին անսարքեր չէ հայության աղաքան, դահանջում է մեծագույն զոհողություն՝ հանուն Չայ ցեղի ու Չայասանի գալիքի՝ զոհաբերել իր ԵՍ-ը: Եվ Ցեղակրնությունը, որն ունի Ցեղն ամեն բանից վեր դասելու անխախտ սկզբունք, հայության տարանուն հասկանալիներն ու անհաս հայորդիներին դասվի-րում է՝ առաջին հերթին լինել Չայ. մնալ հոգաբարձ ու մարտիկ Ցեղի, անկախ կուսակցական կամ կրոնական համոզումներից, ընկերային դիրքից եւ աշխարհում գտնվելու վայրից:

Այդոյնով, Յեղակրոնությունը ձգտում է աղահովել մեր ներքին համերաժխությունը եւ հաւսեցնել հայության սարքեր շերտերը, քանզի «առանց գերագույն հաւատարի, որոյսին է Յեղը, գերեզմանի հողը միայն կարող է հաւսություն մարտադրել օրվա ոգեստառ հայութեանը» (42): Եվ Նժդեհը հավասարաճ է, որ Յեղակրոնութեան շնորհ կարող է ծնվել ներցեղային բարոյականով առաջնորդող այն մի հասիկ սերունդը, որն անհրաժեշտ է Յեղի վաղվա առաջնորդին՝ աղահովելու համար հայ ժողովրդի սեղն արեւի սակ:

Որոքս վերկուսակցական ուսմունք, որը հետամուտ է քաղաք-կան միադավանութեան, Յեղակրոնութեանն անհաւս է կուսակցամոլութեան հետ: Այդով մի ժամանակաշրջանում, երբ կուսակցականացվում էր ամեն մի ազգային սրբություն, Նժդեհը, վեր կանգնած եսակենտրոն կուսակցականութեանից, վստահորեն ավետում էր. «Չկան կուսակցա-կան նահաւակներ ու հերոսներ, կան ու կմնան ազգային մարտիրոսագրութեանը եւ հերոսականը» (43):

ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ` ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐԱԿԱՆ ՈԳՈՐՈՒՄ ԵՎ ՎՐԻԺԱԿՆԵՐԻ ԴԱՐԲՆՈՑ

«Լոզանը - ո՛չ, երբեք» կարգախոսը զարդարում էր Յեղակրոն Ուխտերի առաջին Ծրագիր-Կանոնագրի սիստեմաթերթը: Յեղակրոնների համար` Հայկական հարցը չէր վերջանում Լոզանի թուրքապետութեան տալիս զարմանալով, եւ նրանք շարունակում էին մնալ Թուրքիայի մարտաշերտերը:

- Մի ժողովրդի հայրենի հողը չի՛ կարող ուրիշ մնայուն Հայրենիք դառնալ... Մնայուն Արդարութեան Օրենքի ուժով` բռնագրաված երկրամասերը միշտ էլ, վաղ թե ուշ, անցնում են իրենց տասնական տերերի ձեռքը` տայմանով, որ այդ վերջինի մեջ ժամանակը սկարագրած չլինի սերը, կարո՞սն ու տաճարունը դեղի Հայրենի Երկիրը,- ասում է Նժդեհը (44), համոզված լինելով, որ Հայկական հողերի վերանվաճումը հնարավոր է միայն սեփական արյամբ, քանզի միայն հայ զինվորի արիւթամբ ու հայրենատաճարութեամբ գծված Հայաստանի սահմանները կարող են լինել կայուն եւ իրական:

Յեղակրոնությունը, այդոյնով, հայրենասեր դառնալու կամ է. դա սարագիր հայի, մեծահարուստ թե օրավարձով աշխատող բանվոր, դեղի Երկիր դարձի սրբազան ուխտն է:

Այն նաեւ վրեժխնդրութեան տարակրոնություն է, թուրքին չնրեւ-լու տաճարն է, ըստ այդմ, վրիժակների դարբնոց, ուր «ամեն մի հայ զոհի փոխարեն աշխարհ կգան երկու նոր վրիժակներ» (45):

Թուրքից վրեժխնդիր չլինել` նշանակում է նրեւ. իսկ «նրան մի

հանցանքներ, ասել է՝ երկու նորերը արժանել» (46): Ցեղակրոնությունը դաժանորեն է՝ աններում վրեժ թուրքից, անողոք դասաստան այդ արնա-դարձ ցեղի նկատմամբ, որ սղանիչը հանդիսացավ հայության կեսի: Այդ բռնամարտն այլևս դասնական չէ, այլ՝ կենսաբանական:

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՕՏԱՐ ՑԵՂԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հաճախ, միամիտ կամ միտմամբ կերպով, Ցեղակրոնությունը որակվում է որդես փոխառյալ ֆաշիզմ կամ նացիզմ:

Երբ 1933 թ.-ին, Յ.Յ.Գ. Ընդհանուր ժողովում Նժդեհին հարցրին՝ արդյոք իր ֆարոգածը ֆաշիզմ է, թե՞ հիսլերիզմ, նա դասասխանեց. «Իմ ֆարոգածը այդ վարդապետություններից ո՛չ մեկն է. ես կփափափեմ ի հայր բերել մեր դասնական հին հերոսությունները եւ հայ մշակույթի ծալերը, որոնք փոփոխելու սակ մնացած են» (47):

Ֆաշիզմը ազգայնականության, ցեղադասության իսալական դրսեւորումն է, նացիզմը՝ գերմանական: «Գերագանցորեն հայկական է ցեղակրոնության գաղափարը: Այդ շարժումը կադադարված է մեր ցեղի էության վրա: Դեռ խոսք չկար ֆաշիզմի եւ հիսլերականության մասին, երբ ցեղակրոնության գաղափարը 1919-ին ոտքի էր հանել մեր Դավիթ-բեկյան Ուխտերը Սյունյաց աշխարհում...» (48): Երբ Նժդեհի ուխտալուծ-ը արձակվեց ժամանակ սեւ դասնականներ էին կրում («դասնակրաց» արձակում) եւ ցեղային առյուծացման ու հղարության դասեր առնում իրենց սղարապետից, Մուսոլինին դեռ նոր էր նախաձեռնում «Սեւ շարժականները» իր շարժումը:

Նժդեհի ուսմունքի եւ հիսլերականության ընդհանրությունը հիմնականում միայն նրանումն է, որ երկու դեմքում էլ, իբրեւ գերակա ար-ժեք, հռչակված է ռեսակը (ցեղը), ինչը բնորոշ է ցանկացած ազգայնա-կան կամ ցեղադասական ուսմունքի: Սակայն, էականը դրանց միջեւ առկա սկզբունքային տարբերություններն են, որոնցից կթվարկենք մի ֆանիսը:

Հիսլերը Արիական ցեղը (որի բնորոշումը նրա մոտ անսույգ է) հռչակում է միակ մշակութաստեղծ ռասա, իսկ մնացած ազգերին՝ իբրեւ սոցադաս ռեսակներ: Նժդեհը զերծ է ընտրյալության կամ բացառիկության ֆարոգներից:

Հիսլերը, այսպես կոչված «կենսական տարածների» անհրա-ժեքությամբ, փորձում է հիմնավորել ծավալադասությունը, որը, անբնականորեն, դուրս է գալիս նաեւ հայրենիքի սահմաններից: Նժդեհը խնդիր է դնում մեր բուն հայրենիք՝ Հայկական Բարձրավանդակի վերադարձումը:

Հիսլերը հրեաներին դիտում է իբրեւ մարդկության չարիք, մշա-

կութակործան Տեսակ, եւ հակահրեականությունը նրա ուսմունքի մեջ գրավում է առանցքային տեղ: Նժդեհի մոտ այն խոլառ բացակայում է: Նա Ցեղի թեմանի է հռչակում թուրքին, քանզի վերջինս, հայության մի մասի ոչնչացմամբ, սիրել է մեր հայրենիքի մեծ մասին:

Թերեւս, այսօր Էլ բավարար է՝ նկատելու Ցեղակրոնության եւ նացիզմի ակնհայտ սկզբունքային տարբերությունները:

Համոզիչ չեն նաեւ Համաստեղի այն խոսքերը, թե «իւր (իմա՛ Նժդեհի,- Մ. Լ.) ցեղային ըմբռնումն ու ներենչումը առավելապէս հրեա ժողովուրդին կուգար» (49): Թեւեւ Նժդեհը հարգալից էր արտահայտվում Սիոնականության (ինչպէս եւ այլ հայրենասիրական, ազգայնական շարժումների) մասին, սակայն միանշանակ լուրջում եմք, որ նրա ներենչման աղբյուրը Հայ ցեղն է՝ իր ողբերգականով ու հերոսականով:

«Ցեղակրոն շարժումը ո՛չ մի ընդհանուր բան չունի եւ չէ՛ր էլ կա-րող ունենալ օտար վարդապետությունների հետ, քանզի նա, նախ եւ առաջ, բարեփոխիչ շարժում-վերածնունդ է, որը հնարավոր է միայն սե-փական, այլ ոչ փոխառնված արժեքներով» (50):

Չկա՛ հայկական ֆաշիզմ կամ նացիզմ, կա՛ իսլամական ֆաշիզմ, գերմանական նացիզմ, հրեական սիոնիզմ, կա՛ հայկական Ցեղակրոնություն:

* * *

Հաճախ, միանգամայն անհիմն, լուրջում է, թե իբր Նժդեհի ուսմունքը ձեւավորվել է Ֆ.Սիցցեի գաղափարների ազդեցությամբ: Նժդեհի ուժադաշտ մտածումները, նրա խոսքի վճռակային ոճը, իրոք, որոշ նմանություններ ունեն Սիցցեի իմաստասիրության հետ, սակայն կան աշխարհընկալման եւ բարոյախոսության սկզբունքային տարբերություններ:

Օրինակ, Սիցցեի փիլիսոփայության առանցքը անհաս-գերմար-դն է, որը հանդես է գալիս իբրեւ *նոթասակ*: Նժդեհի ուսմունքի հիմքը Ցեղն է, եւ ցեղամարդը *միջոց* է Ցեղի համար: Սիցցեն հակաֆրիսոնյա է, մերժում է որեւէ զիջում ֆրիսոնությանը եւ չի ընդունում որեւէ բարեփոխում նրանում: Նժդեհը ֆրիսոնեամեծ չէ եւ խնդիր է դնում Հայ եկեղեցու վերագնահատման: Սիցցեն նաեւ Ասվածամեծ է, իսկ Նժդեհն ընդունում է Աստուծոյությունը:

- Հրի՛ր ընկնողին,- ասում է Սիցցեն:

- Չարժե եւ չի՛ կարելի օգնել ընկածին, եթե նրան ղակասում է ինքնօգնությամբ ոտքի կանգնելու կամքը,- ասում է Նժդեհը (51):

Կարծում եմք, ասվածը բավական է՝ զերծ մնալու անհիմն եզրակացություններից:

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԱՌՈՂՋ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ազգայնականության երկու ձեւերից՝ ազգայնական անհասարակություն եւ եսադասություն, ցեղակրոնը ողջունում է առաջինը, որն այլ բան չէ, եթե ոչ ազգ-անհասի արդար եւ արգասավոր ձգտումը՝ հավասարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կասարելագործել իր դասնական սիդը եւ դաստանել իր հավաքական անձի ազատությունը: Ցեղակրոնի այդ ձգտումը լիովին համադասասխանում է համամարդկային բարոյա-կանի եւ առաջադիմության բարձր սկզբունքներին,- ասված է Ցեղակրոնության «Հավասարում» (52):

Ցեղակրոնությունը յուրաքանչյուր զուգորդում, ներդասնակում է ցեղային ու համամարդկային: Անկրկնելի ցեղայինը եւ օրինակելի մարդկայինը համադասար կազմում են Ցեղակրոնության հենքը:

Ցեղակրոնությունը չի փարզում թեւամանր դեղի մնացած ազգերը, բացառությամբ թուրքի, որին աներկբա հռչակում է Ցեղի թեւամանր: Այն «բացառիկություն» ու «ընտելություն» շեփոռող կույր ցեղամոլություն չէ՛, այլ՝ Ցեղի իմաստիությունը եւ անհասարակությունը հաստատող առողջ ազգայնականություն:

Նժդեհը «առողջ ցեղադասության փարզիչն էր» (53):

ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Ցեղակրոնությունը կրոն չէ՛: Այն գերազանցապէս աշխարհիկ ուսմունք է, «իսկ եթե կրոն է դա, ապա դա կրոնն է ցեղային հոյատւոյան, ուժի եւ արիւթոյան...» (54):

Նժդեհը հին հավաստիքն վերադառնալու կոչ չի անում (55), փանգի հասկանում է դրա միամտւթոյունն ու հնարավոր վստանգավոր հեճեւանքները: Այնուհանդերձ, նա չի թաքցնում իր համակրանքը դեղի Հայոց հին կրոնը եւ մեր հեթանոս անցյալը: Լսեմք իրեն. «Այս կամ այն ցեղը մոտավոր ճշտությամբ դիմագծելու համար, նրան դիտելի դիտել իր հոգու հայե-լիի՝ իր կրոնի մեջ... Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղն իր կրոնի մեջ դնում է իր հոգեբանական գծերը, իր աշխարհագրագրութւոյունը, իր բնագանգական էութւոյունը: Հայը լինելիական է,- հաստատում է հայոց հեթանոս կրոնը: Լինելիական է հայը - ահա՛, ակն ու աղբյուրը մեր մեծ Հոյսի ու Ջորոյթի» (56):

Նա հիացմունքով է խոսում «նախաբիտոնեական հայու անգերազանցելի մարդկայնութւոյուն եւ բարձրեմն աստեւական ոգու մասին»: «Վահագնա-Անահական Հայաստանում եւ սեսնում եմ այնդիսի հոգեգծեր, առաքիմութւոյուններ, որոնք դիտելի բաղձալ մեր՝ որքան գորոզ, այն-քան

հոգեմեն արհաւ ու սմարդի դարաւրջանին» (57):

Նա տեսնում է նաեւ հեթանոս հայի հոգեւոր կերպարի համա-
մարդկային արժեքը եւ գտնում, որ նրա «մարդկայնացուցիչ գաղափար-
ներով լիցի թթմորել Արեւելի հոգեւոր հացը» (58):

Նժդեհը հակաֆրիսոնյա չէ, բայց նաեւ Քրիստոսի ուսմունքի մո-
լեռանդ դաւաճումը չէ. մեզ նույնիսկ համարում է «զոհը ֆրիսոնեական
բարոյախոսության, որ շարունակում է մնալ որդես ներկ եւ շղար, որդես
ֆոլ եւ դիմակ ուժեղների հոգու համար» (59): Նա հարգում է Նազովրեցու
անձը՝ իբրեւ գաղափարի հերոս, իբրեւ Ասվածամարդ, սակայն համա-
րում է նրան ցնորադաւ (ուսոմիս - Մ. Լ.), իսկ նրա խոսքը՝ վսեմ, բայց
թյուրըմբռնման, ավելի շուտ՝ տառացի ընկալման դեմքում՝ վսանգավոր:

Առհասարակ, հետաքրքիր են Քրիստոսի անձի՝ նժդեհյան ար-
ժեւորումները. «Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր, նա սիրում էր,
որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզոր էր... Նա զոհաբերեց, որովհետեւ
գաղափարի հերոս էր: Միայն արին, ֆաջը, միայն հերոսը կարող է զոհա-
բերել» (60): Կամ՝ «Վերացնելով մահվան ու կյանքի միջեւ զոյություն ունե-
ցող անջրդեժը, Նազովրեցին ժխտեց մահը, որով եւ հանդիսացավ հավի-
տեմական սերմնացանը ոգու հսկաների՝ սրբերի, նահաւակների, հերոս-
ների» (61):

Ուշագրավ է նաեւ ֆրիսոնյայի՝ նժդեհյան ըմբռնումը. «Քրիստոն-
յան նա՛ չէ, ով ֆրիսոնեական վարդապետության տարերը սխալ է հաս-
կացել, ընկել նախադաւաճումների ցանցի մեջ եւ սկարացել կորչելու
ասիճան, այլ նա՛, ում մեջ մի ֆիչ *ֆրիսոնություն* կա - մի կայծ ամենա-
հզոր Ասվածամարդու հոգուց» (62):

Նժդեհը ոչ թե հարց է դնում Հայ եկեղեցու վերացման, որը «սխալ
է ըմբռնել ֆրիսոնեական սիրո խորհուրդը եւ դրա հետեւանով՝ ամբողջ
դարեր դաւաճառ դարձել մեր ժողովրդի անօրինակ ողբերգության», այլ՝ նրա
ազգայնացման, գաղափարական վերագնահատման: Հայ եկեղեցին
«վերագնահատման լիցի ենթարկել ֆրիսոնեական սիրո իր սխալ ըմ-
բռնումը», Քրիստոսի անձնական կյանքը դարձնի իրեն ուղեցույց, «սիրո եւ
զոհաբերության ընդունակ արի ժողովրդի մասին լիցի խոսի, եթե ու-
զում է, որ ֆրիսոնեության հետքերը մնան Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում»:
*«Ինքնադաւաճումությունը հայ ժողովրդի - տե՛ղ Հայ եկեղեցու նոր
հավատամքը»*, - եզրակացնում է Նժդեհը (63):

Որդես ցեղադաւաճ, Նժդեհը մեր հաղթանակի մեջ արավեն է
տեսնում նաեւ Ցեղի ուժակիր ասվածների՝ Հայկին ու Վահագնին, որոնք
«լիցի բարձրացնեն շանթընկեց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հար-
վածները» (64):

Իբրեւ արիադաւաճ եւ զորութեմասեմ, Նժդեհը էական դեր է
հասկացնում Վահագնադաւաճությանը. «Վահագնի հետ լիցի խոսեմ
հիմա՛ Ասվածը հին արիական հայության: Մի նոր սուրբ գիրք լիցի դրվի

մեր ժողովրդի ձեռքը՝ ավեսարանը արհմերի», - գրում է Նժդեհը (65): «Հայ ժողովրդի հավաքական հոգու մեջ հրամայողաբար հարություն միջի առնի դաշտանունը մեր հին եւ հզոր Աստու: Վահագնի համար սաճարներ միջի բարձրանան... ամեն տեղ, ուր կադրի հայը՝ ամեն մի հոգու մեջ, քանզի արիությունն է եղել հավիտենական դարձակություն-նը այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել: «*Արիացի, արիացի*»... սա՛ միջի լինի մեր օրվա նշանաբանը: Վահագն՝ Ասված, արիադաշտությունը՝ նոր կրոն, հայ մարդն՝ արի, եթե չենք ուզում մեր տեղն արեւի տակ մի օր զիջել մեզնից արհմերի» (66): Եվ հենց Վահագնի աջի վրա է ցեղա-կրոնը տալիս իր սրբազան երդումը, ուխտելով՝ «ամրել, գործել ու մեռնել որդես ցեղամարդ» (67):

Սակայն Նժդեհը չի հակադրում Վահագնին եւ Քրիստոսին, կամ՝ հայկականն ու քրիստոնեականը, այլ՝ դրանք խորհում տեսնում է համադրելի: «Սկզբից ի վեր հայությունն ու *իր քրիստոնեությունը* ձուլված են ի մի բնություն» (68): Եվ, միաժամանակ, նա հետաքրքիր բացահայտում է անում. «Ամեներկի սխալ է կրոնական կրով բացատրել հայու հավատարմությունը քրիստոնեության հանդեպ: Հայ հոգուն անծանոթ է ֆանատիզմը... Տիրապետող գիտակցությունը հայու մեջ վաղուց է ինչ ազգայինն է... Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնեությունը: *Հայկականությունն է հայու ձեռքի կրոնը*» (69):

Այստիպով, Ցեղակրոնությունը դավանանքը ստորադասում է ազգությանը, նշանաբանելով՝ «*Ցեղը ամեն բանե վեր*»: Այն դարձաբար չէ՛ քրիստոնեության կամ Հայ եկեղեցու դեմ եւ դաշտան չի՛ դնում կրոնափոխության, այլ՝ հիշեցնում է միայն, որ հին աստվածները վկաներն են մեր ծնունդի եւ մարմնավորողը՝ մեր ցեղային որակների: «Ցեղային ձգտումներու լավագույն մեկ արտահայտությունն է մեր հեթանոսական կրոնը, որ մեզի կներկայանա իբրեւ ցեղային արժեքներու խտացում մը». այսպես է մեկնաբանում հին հավատքի նկատմամբ Ցեղակրոնության մոտեցումը Արմենակ Բարսեղյանը՝ իր «Ցեղակրոն շարժումը» գրքով (70):

* * *

Ցեղակրոնությունը նախնադարին վերադառնալու կոչ չէ՛, ինչի համար, հաճախ, անհիմն կերպով ֆնտազասվել է: Նա ո՛չ թե նախնական նահապետական կյանքը, այլ՝ մեր խաթարված ցեղային ինֆանտիլությունը վերականգնելու ձգտում է: Դա ո՛չ թե Հայկի նեո ու ադեղով, այլ՝ Հայկյան ոգով կռվելու դաշտն է: Միաժամանակ, նա չի՛ փարոզում անցյալից հրաժարում կամ աղաքայի անգործ սղասում: Ցեղակրոնությունը հետադարձ հայացք է դեպի մեր արմատները, եւ, այդ արմատների հզորությունից ներշնչված՝ վստահ ու հաստատուն կեցվածք աղաքայի նկատմամբ: «Ցեղակրոնություն, դա անցյալադաշտություն չէ՛, ո՛չ էլ՝ հոգեւոր դորսաբուծություն, ինչպես եւ՝ ո՛չ ծուլ հուսադրություն, ո՛չ էլ՝ մեղկ

աղագայադաճություն: Անցյալի դաճամունքի եւ աղագայի մեծ հույսի ստեղծագործ կենակցությունն է դա, որ ժողովրդի հոգուն ամենաճեղ հղացումներ է սալիս» (71):

ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ` ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՐԱՇԽԻՔ

«Հաղթել` ասել է գերազանցել: Գերազանցելու ճիգ է Ցեղակրոնությունը» (72): Նա ուսուցանում է, թե Ցեղի արժանիքներին գերազանցած լինելու համար, լեզու է նախ գերազանցել իր նախորդ սերնդին:

«Իբրեւ օրենք` գերազանցի՛ր նախորդներիդ - խիզախությամբ, նվիրումով, հայրենահոգությամբ», քանզի «ո՛վ չի գերազանցում իր նախորդներին, նա անարգում է նրանց անունը` մեղանշելով ոգու զարգացման օրենքի դեմ», - Պատմություն է Նժդեհը (73): Դա ասել է` որդես հավասար ընդունել, որ քո սերունդը ավելի մեծ դարձանություն ունի, քան ուներ անցնող սերունդը, եւ որ դարձանության մեջ քո բաժինը` աշխույթի բաժինն է, ամենամեծը:

Եվ Նժդեհը վստահ է, թե Ցեղի թեմաների հանդեպ «հայը միայն ցեղակրոնությամբ կարող է գերազանց հանդիսանալ, որովհետեւ... հրաշունչ ցեղայնությունն է նրա էության հիմնական կոռույթը» (74): Ասել է, թե հայը միայն Ցեղակրոնությամբ կարող է հաղթել:

ՅԵՂԱԿՐՈՆԸ (ՅԵՂԱՄԱՐԴԸ)

Ցեղակրոնությունը ձգտում է ստեղծել հոգեբանական այն մթնոլորտը, որի ղայմաններում հնարավոր լինի Ցեղի առաքինությունների ու կարողությունների դրսևորումը: Այն «ձգնում է աշխարհ բերել ցեղամարդը` ամբողջական հայ մարդը, որի մեջ եւ միջոցով յիսի արժանապատեան ցեղի բովանդակ դրական ուժերն ու հասկությունները» (75):

Ցեղամարդ հայի գաղափարախոյն է ցեղակրոնը:

Ցեղակրոնը չի սարսափում միջավայրի այլասերիչ ազդեցությունից, քանզի գիտե, որ այն անգոր կլինի ուժացնել, եթե մենք աղբում ենք ցեղորեն:

Նա ասում է վախկոսությունը: Պատահական չէ, որ Ցեղակրոն Ուխտերում խստիվ արգելված էր «մի՛ վախճար» խոսքը, քանզի ցեղակրոնի հասկացողությամբ «վախենալ մեկի համար` ասել է թեմամանել (անդամակալել, անարգել,- Մ. Լ.) նրան» (76):

Պարսկողականությանը նա հակադրում է հաղթական ոգին, կրավորական տառադանքին` ներգործուն ղայմարը, սարսափի հոգեբանությանը` մեռնելու կամքը, լակականությանը` արիադավանությունը, մեքի ան-

ի շխանականությանը՝ ցեղային մտածումը, կրոնական անդենականությանը՝ երկրավոր հայրենադասությունը, դասակարգային եւ հարանվանա-կան եսականությանը՝ ներցեղային բարոյականը:

Տեղակրոնը թե՛նամի է ճանաչում թուրքին, բոլճեւիկին ու սրանց հայադավ գործակալներին, որոնց վճռաբար հակադրում է իր զորութեան-կան ցեղադասությունը: Նա խորում է բոլոր այն հոսանքներից, կրոն-ներից ու վարդապետություններից, որոնք ժխտելով ազգերի անհրաժե-տությունը կամ եղծելով ցեղային անհասականությունը, վսանգում են նաեւ Հայ ցեղի գոյությունը:

Տեղի եւ Հայրենիքի համար մեռնելու բացարձակ կամք ունի նա: Նրա համար սրբազան են Հայրենիքի անկախության գաղափարը եւ այն խորհրդանշող նվիրական Եռագույնը, ու գիտե նաեւ, թե արյամբ եւ զոհաբերությամբ է նվաճվում Հայրենիքի իրական անկախությունը:

Իր փառահեղ նախնիների մեծությանը հետանու՝ նա դասկա-ռում է իր Տեղից եւ աշխատում ամենուրեք արժանավորադաս ներկայա-ցնել այն:

Տեղակրոնը գիտակցում է, որ իր ձեռքին է գալիք սերունդների ճակատագիրը, այդ դասճառով իմնավասնումի (իմնամասնումի) մեջ նա ազատ է ու քաջառողջ լինելու իրավունք եւ դասականություն ունի, առաջնորդվելով «*առողջ հոգին առողջ մարմնի մեջ*» սկզբունքով:

Իր ցեղակցի հետ ընտանիք կազմելու եւ սերունդ սալու դասավորությունն ունի ցեղակրոնը, քանզի գիտե, որ սերնդասվու-թյամբ է ադահովվում Տեղի շարունակելիությունը:

Իր ցեղի հզորությանը եւ հաղթանակին նախանձախնդիր՝ «նա աշխատում է գիտության զինարանից առնել իր կռվի զենքերը», չմոռանալով հանդերձ, որ «մարդս իմն է իր առաջին զենքը» (77): Նա գիտության, արվեստի կամ արհեստի ընդամենը մտակ է, այլ դրանք իր ցեղին ծառայեցնելու ձգտող անխնայ մարտիկ:

«Զիչ է խոսում ցեղակրոնը, որովհետեւ գործնադատ է»... Դա-սարկախոս է՝ ու խոսում է միայն «ուսանելու եւ ուսուցանելու համար, իսկ ուսանում եւ ուսուցանում է՝ գործելու համար» (78): Նա լավատես է եւ խորադաս հավատում է իր գործին:

Գիտակից այն ճշմարտությանը, թե իմքը մասնակի կրողն ու անձ-նավորումն է Հայ ոգու, հետեւադաս՝ նաեւ իր կամքով է դասանավորված Տեղի ոգու կատարելագործումը, ցեղակրոնը ձգտում է անձնական կամքի մտակմամբ՝ սատարել Հայ ոգու հզորացմանը:

Տեղակրոնը հնազանդ է Տեղին, որին սիրում է իր կյանքից ավելի: Տեղի կամքը - ահա՛ նրա գերագույն հրամայողը: Դա Տեղի հաղթանակե-լու ու հարատեւելու կամքն է, եւ ցեղակրոնը ձգտում է աստվածացնել այն, ասել է՝ դրա կատարումն իր համար դարձնել օրենք, դասավորու-թյուն: Ու այդ անմեռ կամքին նա ասում է վճռաբար՝ այդ՝ եւ եղիցի՛:

Ցեղակրոնը՝ ֆարոզիչ

- Նոր ուխտակից գտնել,- սա՛ է ցեղակրոնի ֆարոզչության հիմնական նյութակերպը, «մի գործ, որի մեջ ցեղակրոնը հոգնել չգիտե» (79):

Նրա ֆարոզչությունը առավելապես անձնական օրինակի ֆարոզչություն է: Համոզված իր դավանանքի փրկարար ճանաչության մեջ, նա իր ցեղաշունչ, հոգեփոխիչ խոսքով սփռում է խորհել: Խոսում է այնպես, «որ իր ձայնի մեջ ունկնդիրները իր ցեղի ձայնը լսեն..., որ իր լսարանը զգա, թե կա գերագույն հեղինակությունը՝ Ցեղը, որ խոսում է ցեղակրոնի շուրթերով» (80):

Քարոզչության կերպը առանձնահատուկ է, ինքնասփռ. «Կարճ ու կտրուկ նախադասություններ, դասգամի ձգտող շեշտադրություն եւ՝ որ գլխավորն է, ի խորոց արտի բխած խոսքի հաղորդականություն, որոնք կգրավեն ունկնդիրն, կհուզեն անոր սիրտը եւ կխմորեն միտքը» (81):

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ - ՑԵՂԸ, ՏԱԿԱՆՔԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Նժդեհը հայությունը բաժանում է զգայա-գիտակցական երեք շերտերի՝ ազգային-ցեղային (Ցեղը), աստվածային կամ չկողմնորոշված (Ժողովուրդը), ամբոխացած, հակազգային (Տականքը):

Արդի հայությունը գերազանցորեն հանդես է գալիս որդես հայ ժողովուրդ, այսինքն՝ հայկական որդես հասկանիչ ունեցող մարդկանց ժողովածու: Հայության շատ փոքր մասն է, որ իր զգայա-գիտակցական մակարդակով ու կենսաձեւով նկատվում է որդես Հայ ցեղ (ազգ): Հայության մի հատվածն էլ կազմում է տականքը:

Տականքը - Սա հայության ազգուրաց սարն է, նրա աղբը, թեմացքը: Սա Ցեղի ներքին թեմային է՝ լծված արտաքին թեմային ռազմականքին. անդինագիծ՝ որդես հայ եւ զգվելի՝ որդես մարդ. հայության հանդեպ ոչ մի դարձականություններ չձանաչող, բայց մշտապես իրավունքներից ձանարակող:

Նա ազգային դասկանելություն չունի, եւ եթե խոսում էլ է հայերեն, ապա միայն այն դասձառով, որ հաղորդակցվելու այլ ձեւ դեռ չի գտել: Նյութակրոն՝ որի համար գերագույն արժեքը դրամն է: Հայրենիք չի ձանաչում եւ առաջնորդվում է «որտեղ հաց, էնտեղ կա՛ց» սկզբունքով: Նրա համոզումով՝ Հայ ցեղը «ցեխ» է, մարդկային ստորադաս տեսակ: «Ցեղանեմոգ շեյթան», - այսպես խարանեց նրան Հայկ Ասատրյանը (82): Դա՛ հայության ազգորեն մեռած սարն է, մեկընդմիջ ամբոխացած:

Ցեղը - Սա հայության ընտանիքն է, սերուցքը, որի գերմասակն է՝ իր տեսակի հավիտենականացումը Հայրենիքում: Նա՛ է իր մեջ կրում Հայկականությունը եւ այն փոխանցում սերունդներին: Ցեղի համար՝

անփոխարինելի է Հայրենիքը, նրա անկախությունը՝ թթվածնի լույս անհրաժեշտ: Ցեղն է մարտնչում ու նահապետական հայության լույսը փրկելիս:

Ժողովուրդը հայության չկողմնորոշված, ճանաչվող տարրն է: Այն ամբողջամեծ է, եթե ավելի սակամֆի ձայնն է լսում, քան՝ Ցեղի:

Ժողովուրդն ամբողջ է առօրեայով, Ցեղը՝ հավիտենականով. նա՝ օրվա մտածումներով, սա՝ անցյալի հիշողությամբ, աղափարի հաստատուն հավասով եւ օրվա հարատեւ լույսով, միաժամանակ:

Ժողովուրդն առաջնորդվում է հասկանալի, Ցեղը՝ համահայկական շահերով: Ժողովուրդը դասակարգերի, դավանամբների ու կուսակցությունների խառնամբուխ է. Ցեղի մեջ չկան սիրող եւ հղատակ դասակարգեր, կրոնական հարանվանություններ, ֆաղափարական ուղղություններ - կան միայն Հայեր:

Ժողովուրդն արդարությունն է ամբողջով իրավունք աղերսող է, Ցեղը՝ դրամք մվաճող ու հաստատող:

Ժողովուրդը կարող է հարմարվել իր անփառունակ վիճակին, Ցեղը չի՝ հանդուրժում ստույկի շղթաները. նրա համար սրբագրելի են աշխարհի հայավմաս վճիռները:

Վսանգի լույսերին՝ ժողովուրդը մասնավոր է խառնաձուլի ու խուճաղի, Ցեղը բնագործն զսնում է ելք: Նա ընդունակ չէ՝ կանխատեսելու վսանգը, սա՝ նախազգում է այն:

Ժողովուրդը մեծարում է միջակություններին, Ցեղը՝ միայն իր հանձարներին: «Ժողովուրդը դողում է ծնունդ, Ցեղը՝ մարգարեներ» (83):

Նա արժեքներ լույսի ու հերոսներ գնահատել չգիտի. այսօր մեկին հերոս է դարձնում, վաղը՝ ոտնասակ անում. կան, երեկվա սրբությունները, ամբոխային կուրությամբ, այսօր ոչնչացնում: Ցեղն իր արժեքների հավիտենական կրողն է, իր սուրբ մեռելների լույսամուկը հավերժացնողը:

Ժողովուրդը տառադուն է անլիարժեքության բարդությով, Ցեղը համակ է հղարսանֆի զգացումով եւ լի՝ վճռականությամբ:

«Ժողովուրդն ընդունում է օտար մշակույթն աղազգայնամալով, Ցեղը՝ ազգայնացնում է իր ընդունածը» (84):

Եվ որքան հայության մեջ բարձր է Ցեղի տեսակարար կեղծը, այնքան նա ամբողջ է ցեղորեն, այնքանով հզոր ու կենսունակ է նա՝ որքան Ազգ: Իսկ Ցեղի տեսակարար կեղծը լույսի բարձրացվի ժողովրդի հաճվին՝ նրան Դարձի բերելով, դեղի Ցեղը կողմնորոշելով:

«**Այս ժողովուրդը լույս է ցեղին**» (85). այս է Ցեղակրոնության գերխնդիրը:

Ծանոթագրություններ

1. «Խռով», թիվ 1, էջ 32, 36-37

2. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն ցարժամը», Բոսոն 1935թ., էջ 31:

Արմենակ Բարսեղյանը ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն ցարժաման գործիչներից էր եւ խմբագրում էր 1932-1936թթ. Ալիսոնում հրատարակվող «Արփի» տարբերականը: Հանդես գալով իբրեւ հայ ընթանիփի տարբերական, «Արփին» նդասակ ուներ՝ հայ նոր սերնդին սդառնացող օսարացման վսանգի դեմն առնելու համար, «դահդանել հայ ընթանիփի ազգային նկարագիրը», որով՝ «ընթանիփը դարձնել հայեցի դաստարակության կենսոն»: Ուժագրավ է Ա. Բարսեղյանի «Ցեղին Ձայնը» հողվածը («Արփի», թիվ 11, 1933թ.), որը գրվել է Ցեղակրոն ցարժաման օրերին:

1935թ.-ին, Բոսոնում, Հ.Յ.Դ. Ցեղակրոն Ուխսերի կենսոնական վարչության հանձնարարությամբ, Ա. Բարսեղյանը գրել է «Ցեղակրոն ցարժամը» գրքուկը, ուր փորձել է ներկայացնել Ցեղակրոն կազմակերդությունը, հիմնավորել ցարժամը:

3. «Հայրենիփ» օրաթերթ, Բոսոն 1933թ., թիվ 6517, 6520, 6524, 6528, 6534, 6542, 6545, 6554, 6568, 6583:

4. Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն ցարժամը», «Հանրադե-սական» թերթ, Երեւան, 1993թ., թիվ 21:

5. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն», ՀՀ ԱՄՆ արխիվ, ԿԳՖ, գ. 11278, հս. 4:

6. «Հայրենիփ» օրաթերթ, Բոսոն 1963թ., 13 սեդսեմբերի, էջ 2:

7. Նույն սեղոն:

8. Նույնը, էջ 1:

9. Ավր, «Նժդեհ», Բեյրութ 1968թ., էջ ժԲ:

10. «Ցեղակրոնության հավասամբը» բերում ենք ըստ Գ. Նժդեհի «Ամե-րիկահայությունը - Ցեղը եւ իր սականբը» գրքի (էջ 90-95): Թեեւ այն ավելի վաղ ներկայացվել է հեղինակի «Ցեղային արթնություն» հողվածաւարում, վերոհիշյալ գրքում առավել հղկված ու ամբողջական սեսփի է բերված:

11. Կարո Գեւորյանը գրում է, որ Ցեղակրոն Ուխսերը հիմնվել են 1933թ.-ի հունվարի 14-ին (Կ. Գեւորյան, «Ամենոն սարեգիրը», Բեյրութ 1963թ., էջ 413-429):

Քանի որ այդ ժամանակ Նժդեհը դեռ չէր զսնվում Ամերիկայում, դեւս է կարծել, թե այդ օրը առաջին ուխսերն են հիմնվել Բուլղարիայում, ուր ցարժաման համար հիմեւեր կային դեռ 1932թ.-ից:

12. «Դաւնակցության օրը» իբրեւ տն սահմանեց Հ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդ-հանուր ժողովը 1925թ.-ից՝ ամեն սարի, հոկսեմբերի առաջին ւարաթ օրը (Արմեն, «Դաւնակցության օրը», Սոֆիա 1929թ.):

13. «Հայրենիփ» ամսագիր, Բոսոն 1961թ., թիվ 11, էջ 34:

14. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 5-6, էջ 18:

15. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

16. «Տեղ եւ Հայրենիք», թիվ 2, էջ 61-62:
17. Նույնը, էջ 60-61:
18. Ավո, «Նժդեհ», էջ 248:
19. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 2, էջ 38:
20. «Խռովք», թիվ 1, էջ 32:
21. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոսսոն 1934թ., թիվ 6713:
22. «Խռովք», թիվ 1, էջ 33:
23. Տուրք սալով «ցեղ» հասկացության մարտահրավերային բնորոշումներին, մեզանում, շատ հաճախ, դրա սակ հասկացվում է մի ինչ-որ նախնադարյան վիճակ, ինչ-որ միջանկյալ բան նախամարդու եւ ժամանակակից մարդու միջեւ:
Այդ մոլորանքը, մեր կարծիքով, արդյունք է հին գաղափարախոսության՝ դեռեւս գոյություն ունեցող ազդեցության, ինչդեռ նաեւ՝ ազգային անլիարժեքության: Օրինակ, երբ ասում են «ցեղաստղանություն», բոլորը դրա սակ, բնականորեն, հասկանում են որոշ էթնոստակի ոչնչացում, իսկ երբ ասում են «ցեղակրոնություն», ազգայնորեն թերաժեք սարրերը վայնասուն են բարձրացնում «ցեղ» բառի շուրջ: Պատճառը հոգեբանորեն հասկանալի է. «ցեղաստղանությունը» կրավորականություն է մեզ համար, իսկ «ցեղակրոնությունը»՝ ներգործականություն:
24. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Տեղը եւ իր սականքը», Սոֆիա 1935թ., էջ 78:
25. Խռովք», թիվ 1, էջ 36:
26. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Տեղը եւ ...», էջ 92:
27. Նժդեհը կարելի է հայտնել բառերի «գաղափարային իմաստի, նրանց կուլտուրական սարողության» վերծանումը՝ դրա չգոյությունը համարելով հայ բանասիրության թերին (Գ. Նժդեհ «Խորհրդածություններ - Բանասյին գրառումներ», Երեւան 1993թ., էջ 65):
28. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Տեղը եւ ...», էջ 92:
29. Նույնը, էջ 84-85:
30. «Խռովք», թիվ 1, էջ 35:
31. Մեծարելով Մամիկոնյանների ռազմունակությունը, Նժդեհը շեշտում է նաեւ Հայ էության մյուս բեւեռը՝ Բագրատունյաց կուլտուրական ոգին, որոնք սենում է անհրաժեշտորեն համադրելի («Տեղի ոգու շարժը», էջ 17):
32. Գ. Նժդեհ, «Ինչն'ը ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը»:
33. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Տեղը եւ ...», էջ 92:
34. Նույնը, էջ 81:
35. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 3:
36. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Տեղը եւ ...», էջ 81:
37. Գ. Նժդեհ, «Տեղի ոգու շարժը», Սոֆիա 1932թ., էջ 33:
38. Նույնը, էջ 51:
39. Բառից կառչողները աղմկում էին, թե «ցեղակրոն» եզրը գիտական չէ: Այնինչ, հայերենում երկու գոյականների միացումով նոր բառերի կազմումը չի հակասում Հայոց լեզվի բառակազմական կանոններին եւ նորություն չէ.

օրինակ՝ մարգագետին, դաճաճալյր, գյուղափառափ, լեռնադաճ եւ այլն:

40. Զր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հս. 2, էջ 685:

41. «Խռով», թիվ 1, էջ 37:

42. «Տարոնի Արծիվ», 1938թ., թիվ 2, էջ 40:

43. Գ. Նժդեհ, «Էջեր իմ օրագրեմ», Կահիրե 1924թ., էջ 34:

44. Գ. Նժդեհ, «Որդիների լայնաբեր հայրերի դեմ», Սալոնիկ 1927թ., էջ

26:

45. «Խռով», թիվ 1, էջ 38:

46. Նույնը, էջ 37:

47. Ավո, «Նժդեհ», էջ 511:

48. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 85:

49. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:

50. Գ. Նժդեհ, «Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը»:

51. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը», Բեյրութ 1929թ., էջ 29:

52. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 93:

53. Ավո, «Նժդեհ», էջ 258:

54. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 89:

55. Այն հանգամանքը, որ «հեթանոս» բառի հիմքում ընկած է հունարեն «էթնոսը» կամ ասորերեն «հեթնոսը», որ նույնպես նշանակում է «ցեղ» (Զր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հս. 3, էջ 74), ոմանց հիմք է սալիս ասելու, թե Ցեղակրոնությունը վերածնված հայ հեթանոսական (ցեղային) կրոն է:

Նախաբխոսնեական շրջանի հայոց կրոնի վերաբերյալ, հայսնի դասճառներով, մեզ են հասել աղբափայտ սվալներ, եւ հաճախ առնելով, որ հեթանոսական կոչվող շրջանը ունեցել է կրոնական սարքեր շերտեր, դեռ դիտել կարողանալ դրանց մեջ սարանջատել բնիկ հայկականը եւ ներմուծված օտարը:

Իսկ ինչ մնում է Ցեղակրոնությանը, աղա նա իր մեջ կրոնին բնորոշ գրեթե ոչինչ չունի (ծիսակարգ, կրոնական դաս եւ այլն):

56. «Խռով», թիվ 1, էջ 39:

57. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», էջ 63:

58. Նույնը, էջ 64:

59. «Հայաստան», Պլովդիվ 1924թ., թիվ 29: Նույնը տես նաեւ՝ Ավո, «Նժդեհ», էջ 230:

60. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 21:

61. «Ազատ Հայաստան», Բեռլին 1943թ., թիվ 2/3, «Հերոսը եւ հերոսականը»:

62. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 21-22:

63. Նույնը տեղում:

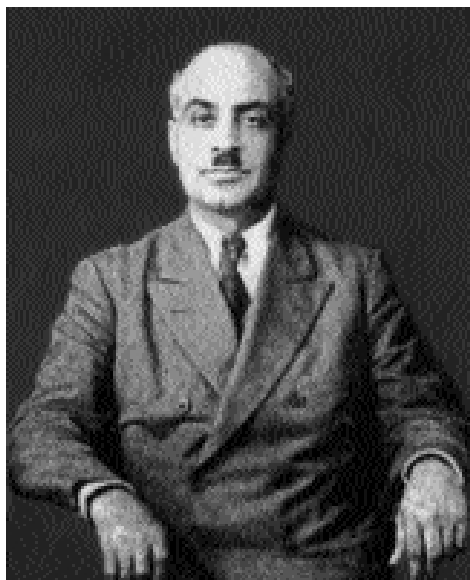
64. «Խռով», թիվ 1, էջ 40:

65. Գ. Նժդեհ, «Բաց նամակներ...», էջ 20

66. «Արափ», Սոֆիա 1926թ., 11 փետրվարի, «Ամառիությունը՝ մայր չարյաց»:

67. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 90:
68. Նույնը, էջ 46:
69. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», Երևան 1993թ., էջ 39:
70. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», էջ 26:
71. «Խռովք», թիվ 1, էջ 37:
72. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 84:
73. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», էջ 35:
74. «Խռովք», թիվ 1, էջ 39:
75. Գ. Նժդեհ, «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ ...», էջ 83:
76. Նույնը, էջ 82:
77. Նույնը, էջ 84:
78. Նույնը, էջ 80:
79. Նույնը, էջ 84:
80. Նույնը, էջ 80:
81. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», էջ 12:
82. Հ. Ասատրյան, «Ցեղանենգ շեյթանը», Սոֆիա 1933թ.:
83. «Խռովք», թիվ 1, էջ 38:
84. Նույնը, էջ 36:
85. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:

- ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՐ
- ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ